

Üç Kişilik Bir Hikâye

Mahmut Sarıkaya*

*Dağıtdı
Duman çıktı, dağ yitdi
Biz de bir oymağımız
Felek vurdu dağıtdı*

Ali Oğlu Kurban

Gerçek bir savaş kahramanıydı. Pek anlatmazdı savaş hatıralarını. Anlatmayı sevmediğinden ya da başka bir sebepten değil, dinleyenler yüzünden anlatmak istemezdi. Dinleyenlerin çok ciddi ve duygulu durumlarda, belki de ortamı hafifletmek ihtiyacıyla, anlatılmakta olan olaylar üzerine espri yapmaya kalkması durumu tamamen sulandırır. Kurban da bunu sevmezdi. Kurban açısından çok anlamlı ve önemli olan bir olay vardı; delikanlı bir asker olarak mümkün olduğunda, çok güzel bir kızdan istifade etmeğe kalkışmayıp nefesine hâkim olması gibi önemli bir tutumuyla bile “Hay belin kırılınsın, hay boyunun sapmasın, Maruşka gibi bir dünya güzeline beceremeyip elinden kaçırdığın için!..” diye alay edenlere ne anlatabilirdi ki...

Hatıralarını anlattığı zaman bir şeyi mutlaka vurgulardı: “Kâmandarıdım¹. Atdığı mı vurardım; düşman çekilip karşıma çıkanda hangisine namlu çevirsem, hangisine tetik

düşürsem garaltısını yeryüzünden silerdim. Ama bunu da deyim ki ömrümde bir esire, bir yaralıya, teslim olana, aman dileyen acize, yaşlıya, kadına, kıza, çocuğa silah çekdim, tetik düşürdüm kılıç çaldımsa ahiretde ilk suvalim olsun... Men bir parça uşakken de öyle şeyleri özümde yedirebilmezdim. Asker demek ne demektir?.. Asker demek gatil demek değil, zalim demek değil; Allah göndermesin...”.

Gerçekten de nişancıydı. Askerî eğitim sırasındaki atışlarda her attığını on ikiden vurduğunu gören ünlü cephe komutanı Halit Bey bunu çağırıp gözlerinden öpmüş:

-Nerelisin asker?.. demişti.

-Ali Oğlu Kurban! Ağbaba! Emret kumandanım!.. deyinince de:

-İzin versem, köyüne gitmek ister misin? Demişti.

-Emredersin kumandanım!..

-Sana on iki gün izin, Çavuş.

Kurban o hay huyda, savaşın ortasında on iki gün mükâfat izni almıştı. Aslında bu izinde daha önceki bir olay da etkili oldu: Akşamdı; yağmurlu, karanlık bir hava vardı. Kurban, nizamiye nöbetindeydi. Uzaktan beş kişi nizamiyeye doğru geliyordu. Kurban namluyu doğrulttu, o sert katı emri verdi:

-Dur!.. Kimsiniz?

Gelenler Deli Halit Bey ve maiyetiydi.

-Benim, Halit Bey, Kumandanınız...

-Parolayı söyle!.. Kıpırdama!..

-Oğlum, benim, dedim, Halit Bey?..

-Parola, çabuk!..

Parolayı söyletmeden almamıştı. Halit bey de yanından geçerken “Aferin evladım!” deyip omzuna dokunmuş ve yüzüne bakmıştı.

(*) Yrd. Doç. Dr., Abi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü Öğretim Üyesi, Kırşehir.

(1) kâmandar: nişancı.

Erkek evladın büyüyünce mümkün olan en erken yaşta babasının işini üstlenmesi, babasını yorucu işlerden geriye alarak onun işlerini yapması, toplumdaki yaygın anlayışlardandı. Bazen bunu daha da abartanlar olurdu. O sene Kurban abarttı bu işi. On altı yaşına daha yeni girmişti. Köyden devlet için çalıştırılmak üzere adam toplanırken “Atamın yerine men getmeli-yem” demiş, herkesin takdirini kazanıp herkesten bir aferin almıştı. Bu yıl “biyar”² gidenlerin hiç akla gelmedik bir işle karşılaşacaklarını kimse bilemezdi.

Toplanan köylüleri Dekovil trenine bindirip Kars’a doğru yola saldı. Bu yüzden insanlar gidenlerin tren yolu, köprü ya da tünelde çalıştırılacaklarını düşündü. Dekovil treniyle yolculuk da pek yavaştı. Bir su kenarından geçerken atla trenden in, elini yüzünü yıka; çıkını aç, ye, iç, koş tekrar bin... Neyse, bu tosbağa ayağıyla Kars’ı geçtiler, Sarıkamış’ı da geçtiler, gelip Soğanlı dağlarında durdular. Trenden bir öğle vakti indikten sonra yemek yediler. Başlarında saldatlar olduğu hâlde topluca yürüyerek dağlara yöneldiler. Kiminin eline kazma, kiminin eline kürek verilmişti.

Ormanın içine girince bir de ne görse-ler iyi; tam böyle yerde demişler “Ooo, gözünüz yamanlık görmesin!..” diye. Her yer asker cesediyle dolu... Kimi buraya düşmüş, kimi oraya yıkılmış, kimi öteye çöküp kalmış. Kimi yüzükoyun düşmüş, kimi yan üstü. Bazıları iki arkadaş, birinin başı öbürünün omzunda, birlikte ölmüşler. Bazıları üç kişi, bazıları beş kişi bir arada; ocak yakıp etrafına oturmuşlar. Çoğu, kim bilir niçin, tüfeğiyle o kadar ateş etmiş ki yanına boş kovanlar birikmiş. Kimi nişan alır gibi diz çökmüş, tüfeğinin namlusu yere düşmüş, başı da önüne; öylece donup kalmış. Kimi kaputuna bürünüp yatmış... Hepsi de hâlâ uyumakta. Omzunda rütbesi, belinde tabancasıyla donanlar da var; öldükten sonra potini, kaputu alınmış olanlar da; ama kimsenin işine yaramamış olduğu çok açık... Etrafta canlı bir kul oğlu kul yok...

Hepsinin başında fes üzerine sarık sarılı, Karadenizlilerin doladığı biçimde doladıkları sarıkların bir ucunu aşağı doğru salmışlar. Türkmen tipi dik yakalı, haki renkli gömlek giymişler. Belleri kuşaklı... Külot pantolon altına çoğu yıpranıp yırtılmış potinler giymişler. Sırtlarında kaputları da vardı.

Üstlerinden esen rüzgârda koca bir orman dolusu türküler seslenir, ağıtlar söylenirdi ki ancak duyanlar dinleyebilirdi.

Soğanlı dağları ne yüce dağdır!

Üstümüzde esen borandır, kardır...

Analar zanneder yavrular sağdır...

Sene gardaş sene, aman bu sen;

Gelinler dul kaldı tamam bu sene!..

Hemen o öğleden sonra gelen işçileri üç gruba bölerek daha önce ellerine verilen kazma küreklerle bunlara eni ve derinliği üçer metre, uzunluğu ise yüzlerce metre olan üç tane toplu mezar kazdırmaya başladılar. Karı buzu kürüdükten sonra saatlerce tırnakla eşercesine donmuş toprağın yüzünü kanatmaya uğraştılar. Toprak diz boyu derinlikte çelik gibi donup katılaştı. Çalışanlara akşam yemeği eşmekte oldukları çukurda verildi; geceyi de sarınıp, bürünüp orada geçirdiler. Onca yorgunluğa rağmen Kurban hiç uyuyamadı. Gündüzden belleğine kazınmış ölümler, onlara ilişkin izlenimleri, beynine üşüşen düşünce, tasavvur ve hayaller uyutmadı onu. Bereket, yanında Hümbet Emi vardı. Kurban sayıklayıp, bağırıp uyandıkça, sıçrayıp yerinden fırladıkça, uykulardan uyandıkça Hümbet Emi eliyle dokunur, tutar; “Korkma, men burdayam; bir şey yokdur... Yuhudur,³ garagura⁴ basır...” diyerek güven veren sesiyle yatıştırırdı Kurban’ı. Bir gece çığırıp yerinden fırlamasıyla Hümbet’in onu kucaklayıp tutması bir olmuştu. Arada sırada içinden “Allah razı olsun, bu Hümbet Emi de olmasaydı benim halim nec’olardı?..” der, minnet duyardı ona. Yola çıkarlarken Anası

(2) biyar: devlet için devlet tarafından angarya gibi çalıştırılma.

(3) Yuhu: 1. uyku; 2. rüya

(4) garagura: karabasan

Hacca “Hümbet Gardeş, Kurban sana emanet, Allah’ı seversen ona göz kulak ol !..” diyerek onu Hümbet’e emanet etmişti.

Günlerden gecelerden sonra şehit cenazelerini toplayıp taşıma ve gömme işine başladılar. Güneşin uzaktan uzağa görüldüğü bir gündü. Fakat bir kar zerresi bile erimiyordu. Buna rağmen her taraf ısl ısl, pırl pırlıdı. Tüfeklerin çeliği, şehitlerin bıyıkları, kaşları, kirpiklerinden sarkan buzlar, karın buzun üstünde oluşmuş kırağı kristalleri ışık saçıyordu...

Taşıma işinin nasıl yapılacağını bir komutan anlattı, saldatlar da uygulamasını gösterdi. Şehitlerin bellerinden kuşakları açılarak birleştirilmiş ayaklarına ilmik yapıp geçiriyor, sürükleyip götürüyorlardı. Bunu pek insanlık dışı, pek saygısız buldu herkes. Bir, iki... Sonunda bu tür taşımayı bıraktılar. Bir cenazeyi iki kişi taşımaya başladılar. Biri cenazenin başını kucağına alıp koltuk altlarından tutarak, diğeri cenazenin ayak bileklerini koltuğu altına sıkıştırarak, sürüklemeyen taşımaya başladılar. Yüzbaşı bu durumu görünce bir toplantı yaparak cenazelerin kendilerinin gösterdiği gibi taşınması gereğinin yararlarını anlattı. Bu tür taşımanın toplayıp gömme işini geciktireceğini vurguladı. İçlerinde Güllübulak köyünden Molla Memmet vardı; o ileri çıkıp “Her dinde, her millette ölüye saygı var ve bunun gerektirdiği törenler var. Ayrıca bunlar bizim dinimizden ve milletimizdendir; bizim ölülerimizdirler. Biraz saygılı davranmak hakkımızdır, bunu anlayın beyim...” dedi. Dik durdu, tok söyledi. Komutan üstelemedi ama bir şeyi de vurgulayarak hatırlattı: “Eeey, ahmak Müslüman” dedi; “Yakında yaz gelip de kokmaya başlayınca bu saygı duyduğunuz cesetlere hiç de saygınız kalmaz; bir yandan bunların kokusundan kaçarsınız, öte yandan yaydıkları salgın hastalıklar kırar hepimizi, benden söylemek...”. Komutanın söylediklerini bir ermeni tercüme etmekteydi...

Bunlar cenazeleri kendi bildiklerince taşıdı gömdüler. Molla Memmet topluca cenaze namazı kıldırıldı; dua etti, Fatiha okuttu.

Biyar işçileri hizmetlerinin bu gerçekten çok zor olan işle sona ereceğini umar ve beklerken o akşam ortalıkta yeni bir haber dolaşmaya başladı: “Buradan sonra Allahuekber dağlarına gidecekmışiz”. Hümbet’te bir moral bozukluğu başladı. Zaten Kurban yemeden içmeden kesilmiş, eriyip iğneden ipliğe dönmüştü. Arada belli etmeden göz ucuyla süzüyor “Bunu bir sağ salamat anasına ulaşırdıysaydım!..” diye içinden geçirirdi.

Hemen kararını verdi ve Kurban’a da fısıldadı. “Hemen bu gece kaçıyoruz. Bunların ne yapacağı belli olmaz. Ne yaparlarsa yapsınlar, ister Allahuekber dağlarına gidiş olsun, ister Ağbaba’ya dönüş olsun; onların kararını beklemiyeciyik. Hazır ol, iyi giyin, yemeğini de kuvvetli ye; yollarda düşüp kalmayasın...” dedi.

Gece kalkıp Erzurum yönünde ilerleyerek önce Karakurt’a doğru gittiler. Karakurt’a girmeden doğruca İğdir yoluna indiler. Arpaçayı’nu Halıkışlağı köyünün üstünden geçip yukarıdaki bir Ermeni köyüne misafir oldular. Çok yorgun ve ıslaktılar; misafir olup kurulanıp karınlarını doyurmasalar kesin ölürlendi. Bu aile de Ermeni çetelerinin Türklere yaptığı katliamın utancını duyuyor ve lanetliyordu. Hatta hizmet etmekte olan gelinin kocası, yani bu ailenin biricik oğlu da Çetecilere katılmadığı için öldürülmüştü. Zavallı kadın o acıyla ağıt mı yakıyordu, çetecilere ileniyor muydu, sövüyor muydu, ne yapıyordu bilinmez, sızıldanıp, mırıldanıp duruyordu. Orada bunların altlarına döşek, üstlerine yorgan verdiler. Hizmetlerini bizzat evin kızı ve gelini gördü. Suyun bu tarafından daima sorgusuz sualsiz geçip gitmek mümkündü. Rus ve Ermeni yönetimleri bütün güvenlik tedbirlerini Şöreğel ve Ağbaba gibi Türk bölgelerinde alırlardı.

Kurban bu erken ve acı tecrübeyle dünyanın gidişi hakkında bir önemli izlenim ya da bilgi edinmişti. Biraz da onun etkisiyle Ermeni tehdidini çok yakın ve ciddî bir tehlike olarak algıladı.

Zaten Ağbaba'nın Tepeköy'ü Kılavası⁵ olan Budak Bey, kendisinin amcazadesi olurdu. Budak Bey daha 1917 Ekim ihtilâli olunca Ermeniler'in yine silahlandığını, bir tehdit hâline gelmekte olduklarını gördü, tedbir olarak da her köyün halkının kendi bölgesini koruması esasına dayalı bir savunma örgütü oluşturdu. Kurban da on yedi yaşında babasının mavzeriyle bu milis gücüne katıldı. Arada toplar eğitim verirdiler. Kılıç kullanma, hançer ya da kama kullanma ve nişancılık eğitimi yaparlardı. At binip sürmek zaten bu yöre uşağının en iyi bildiği işlerdendi.

Geceleri köyün içinde sırayla nöbetçi olarak dolaşır, köyün giriş çıkışlarında da pusuya yatarlardı. Bunları asla ihmal etmeden ve ara vermeden yaptılar. 1334'te Ermeniler Van'dan Muş'tan, Erzurum'a Kars'a kadar her yerin Müslüman halkını kırarken Ağbaba'ya o sayede giremedi. İbiş'te Hacabbasoğlu'nun, Tepeköy'de Budak Bey'in sayesinde buralar güvenlik içinde olabildi. Doğrusu dağların savunmak için daha elverişli yerler olması kadar dağlık bölge halkının savaşçılığı da bu başarılı savunmada etkili olmaktadır. En azgın düşmanlar bile "Nee? Ağbaba mı? Hayır hayır, oraya kesinlikle girilmez; Ağbaba'nın adamı, adamı tilki gibi ağzından soyar..." diyerek yılgınlık gösterirdiler. Bu bölge insanı hür yaradılışlıdır; eğlenceli ve neşeli olurlar. Otuz kırk yaşında çelik çomak oynayan, aşık oynayan insanlar görülür. Seksen doksan yaşında at binen insanlar çoktur.

1918 yılı içindeydi; Ermeniler her yeri kırıp geçiriyorlardı. Musduklu'da herkes işinde gücündeydi, gençlerin bir kısmı aşık oynamaktaydılar. Nerde var nerde yok, seyyar satıcı kılığında bir Ermeni Musduklu'ya geldi. Kendi hâlinde, satış işiyle meşgul görünüyordu. Sözü nereden getirdiyse "Bir de Ağbaba'yı savaşı, silahlı falan derlerdi... Maşallah, gençler aşık oynuyor... Oh, ne hayat!.. Adını çıkar, git değirmende otur' diye buna demişler!.." dedi. Öyle onu dediği olmuştu: aşık oynayan gençler tabancalarını çekip aşıkları kurşunla vurarak çizgiden çıkarmaya başla-

dılar. Kimisi kılıç gösterisine, kimisi hançer gösterisine başladı. Silah sesine anında atlılar yetişti. Ermeni neye uğradığını şaşırıldı. "Hadi git, gördüğünü söyle..." dercesine o şaşkınlığıyla gönderdiler adamı.

Bu insanlar Ermeni'yi Ağbaba'ya sokmadıkları gibi Kars'tan Arpaçay'a, Şöregel'e kadar sıkıntıya düşenlerin de imdadına koşarlardı.

Böylece Kafkas İslam ordusu geldi. Diğer bölgeler de kısmen rahata erdi. Fakat ordunun geri çekilmesiyle daha berbat günler gelip çattı. Diğer yerlerde yaşanan Türk kıyım ve kırgınları Ağbaba'nın da maneviyatını çok kötü etkilemekteydi. Avuç içi kadar Ağbaba'ya bu katiller sürüsünü sokmamak artık Ağbabalılara çok büyük bir avuntu sağlamıyordu. Bu durum daha ne kadar böyle devam edebilirdi ki... O yüzden 1920'de Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin birlikleri gelip bölgeyi yeniden kurtarınca Ağbaba'da eli silah tutan herkes orduya katılmıştı; bunu ordu talep etmiş, Budak Bey ve Kerbelayî Mehmed Ağa gibi el büyükleri de tavsiye ve teşvik etmişti.

Kurban da orduya katıldı; yine kendi silahıyla... Ordu Kars, Ardahan, İğdir, Şöregel ve Ağbaba'yı kurtardıktan sonra ileri harekâta devam ederek Nahcivan, Gümrü ve Ahılkelek'i de kurtardı. Yöreden katılan gönüllü askerlere ileri harekâta görev vermediler. Onlar geride daha küçük birliklere ayrılıp köylerde Ermeni komitacılarını arıyorlardı. Bunu hem güvenliği sağlamak hem de suça karışmış olanları yakalayıp cezalandırılmalarını sağlamak için yapıyorlardı.

O, ömründeki önemli olaylardan birini de bu sırada yaşadı. Yine Ermeni çetelerini arıyorlardı. Arpa Gölü çevresindeki dokuz köyden biri olan Goncalı'da arama tarama faaliyeti icra ediyorlardı. Başlarında Ali oğlu Kurban olduğu hâlde toplam onbir askerdi-

(5) kılava: hükümetlerin de tanıyıp kabul ettiği yerel yönetici, nahiyeye müdürü.

ler. Köy tamamen boş görünüyordu. Vardıkları yerde bazen bir çıtırtı, bazen bir takırtı falan duyup namlu doğrulttukları oluyordu ama bu genellikle ya bir kedinin atlamasıyla, ya bir tavuğun eşelenmesiyle çıkan bir ses oluyordu. Her eve baktılar, her ev boştu. En sona, köyün en zenginine ait olduğu belli olan büyük bir evler manzumesi kalmıştı. Oranın da bütün odalarına, bütün ahırlarına, kilerine falan baktılar her yer boştu. Kurban Çavuş evin çardağında 10 dakika mola verdi.

Sigara içenler henüz bir tütün sarıp yakmışlardı. Askerlerden biri çardağa açılan örtük bir kapıyı göstererek “Samanlığa bakmadık” diyerek kapının sürgüsünü namlunun ucuyla çıkarıp düşürdü ve yine namlunun ucuyla itip kapıyı açtı. Kapının açılmasıyla da zelzele koptu, tufan koptu; çığlık, feryat figan göklere yükseldi. Askerler irkilip silahlarına davrandılar. Neden sonra durumu anlayınca kolları boşalıp yanlarına düştü. Kurban Çavuş bu çığlıklar karşısında saçlarının biz biz olup ayağa kalktığını ve başındaki papağı zorlayıp yukarı kaldırdığını hissetti.

Köyün bütün kızı gelini, çocuğu ordaydı. Korumasız ve ümitsizdiler. Her biri son çığlığını atmakta olduğu duygusuyla bağırıyordu. Biraz genç ve güzel olanlar, yüzlerine gözlerine is, toz, çamur sürmüş, saçlarının arasına çer çöp doldurup, bulabildikleri örümcek ağlarıyla kendilerini çirkinleştirmeye çalışmışlardı... Hâllerine yürekler parçalanıyordu. Askerler bu duruma çok üzülmüşlerdi. Ali oğlu Kurban “Korkmayın!.. Ağlamayın!.. Rahat olun!..” diye bağırды. Sesi biraz da ağlamaklıydı; kendisini güçlülükle tuttuğu belliydi. Zaten mensubu olduğu Kazak Yusuf lu soyu “çok duygulu” ve “gözü sulu” olarak bilinirdi. Askerlerin her biri bir tuz taşı ve benzeri bir şeyin üzerine çöküp kalmıştı. Sanki üstlerine su elenmiş gibiydi.

Tam bu sırada askerlerden Bayburtlu Ahmet Onbaşı “Deli cin diyor ki ateşi ver, yansın bu itin döller!..” dedi. Yakar mıydı, yakardı. Adam cansız çelimsiz bir şeydi ama

Ermeni’ye dağlar boyunda kını vardı. Sert saçları, seyrek sakalıyla Türkistan’dan yeni gelmiş gibiydi. Topuğuna kadar uzanan ince bir kılıç taşırdı. Kılıcına bir bakım yapardı, insan imrenirdi. Önce kalın pütürlü bir bileği çeker, sonra kaypak, yumuşak bir başka bileğiyle adeta okşardı ağzını kılıcının; en sonunda da iyi işlenmiş kayışa sürerek “gılav”ını⁶ alırdı. Kaç kere denemek için havaya ipek mendil atıp yere inmeden Ahmet onbaşının onu kılıcıyla havada doğrayışını seyretmişlerdi.

Onun Ermenilere duyduğu kin herkesi şaşırtırdı. Karşılaştığı Ermeni’nin, onun elinden sağ kurtulması mümkün değildi. Bir esir falan aldıklarında, esiri onun gazabından, kininden korumakta arkadaşları çok zorlanırdı. Yalvarır, Kurban Çavuş’un eline ayağına düşer, “şu kâfiri bana ver!..” diye yüz suyu dökerdi. Ondaki bu kinin muhtemel sebepleri üzerinde düşünen arkadaşları acır “Kim bilir hangi ciğer dağıyla delirmiştir zavallı!..” derlerdi.

Bu yüzden o “Deli cin diyor ki...” deyince Kurban çavuş birdenbire ayıktı. “Yapar mı yapar!” deyip silahını kapıp tepesine dikildi, namluyu bunun başına dayadı ve “Ne dedin?..” diye sordu öfkeyle.

Ahmet Onbaşı aşağıdan, namlunun ucundan yukarı bir baktı; has çelikten bir kılıç üşürmüş gibi, ışıktan ibaret bir ok göndermiş gibi geldi Kurban Çavuş’a ve o bakışın bir matkap gibi gözlerini, beynini oyup, kafatasını delip geçtiğini zannetti. Uzun uzun baktı, bakışlarını ayırmadan, gözlerini kırpmadan baktı. Bir süre sonra gözleri sislendi, dumanlandı Başını yana çevirirken “Kusura bakma, çavuşum, bağışla; yapacağım dan değil ama insansın, dayanamıyorsun işte, boşver...” dedi zayıf, boğuk, titrek bir sesle...

Kurban Çavuş’un siniri geçmedi; o öfkeyle “Kalkın! Toparlanın, gidiyoruz!..” dedi burnundan soluyarak. Herkes toparlandı,

(6) gılav: bilelenmiş nesnenin ağzında oluşan ince toz.

herkesin dışarı çıkmasını bekledi; eli hâlâ te-
tikteydi.

Bu sırada samanlığın kapısı yeniden cı-
rıldayarak açıldı. Bir Harsın⁷ seslendi:

-Asker Ağa!..

Geriye doğru yarım dönerek biraz da
hâlâ devam eden o sinirle:

-Ne var bacım?.. dedi. Ama harsın bir
hakcikin⁸ elinden tutmuş; aya diyor ki sen
doğma ben doğdum, güne diyor ki artık sen
çıkma ben çıktım... Siyah dalgalı saçlı, ak be-
nizli... Gözler birer piyale... Ağzı buru okka,
gül yaprağı dudaklar uyumlu endamı ile bera-
ber titremekte...

-Asker Ağa, biz sizin ne kadar yüce ka-
rakterli insanlar olduğunuzu biliyoruz. Size
kalan yerde hiç korkmazdık. Ama bizim adı-
mıza sizlere, ailelerinize, o tertemiz namusu-
nuza nasıl saldırıldığını, hakaretler edildiğini
biliyoruz. Sizin hepinizin bu yaralarla yaralı
oldüğunuzu biliyoruz. Buraya gelinceye ka-
dar nasıl zulüm yerleri gördünüz, onu da
biliyoruz. Sizin öğ alma, o acıları biraz olsun
dindirme hakkınız doğmuştur. Siz ona dahi
tenezzül etmiyor, aklınıza bile getirmiyorsu-
nuz. Yavrum, bu nasıl bir büyüklüktür!.. de-
yip ağladı. Önlüğünün eteğiyle gözyaşlarını
silip devam etti. Siz bizim düşmanımız ol-
madığınızı da gösteriyorsunuz. Allah size de
sizin gibi düşmanlar verseydi keşke...

Sonra elini kızın omzuna koyup okşa-
yarak devam etti:

-Asker ağa, bu Maria, bu bizim Maruş-
ka'mız içimizdeki en güzel kızdır; bunu size
verelim. Kendi de gönüllüdür; buna istediği-
nizi yapın; isterseniz siz de kesin, biçin, doğ-
rayın, gözlerini oyun, derisini soyun... Nasıl
bilirseniz öyle yapın.

Maruşka titreyişine hakim olmaya ça-
lışarak başını kaldırmış iri, kara gözleriyle
dosdoğru bakıyordu. Yüzünde koskocaman
bir acı vardı. Eh, Kurban Çavuş da gençti ta-

bi, bir an için bakışları bu güzelliğe takılacak
oldu, kendini çabucak toplayıp kadına hita-
ben:

-Olur mu bacım, o nasıl söz?.. dedi kız-
gın ve erkeksi bir sesle. Girin içeri, ört kapıyı.

Harsın geriye doğru bir adım atarken
çekinerek "Adın nedir yiğidim, nerelisin?"
dedi. Kurban bu sefer tam dönüp başını dik
tutarak tok bir sesle:

-Ali Oğlu Kurban. Musduklü'dan, Ka-
zağusufllu⁹ oymağından, dedi ve yürüyüp gitti.

Aylar sonra Gümrü'de anlaşma yapılip
askerî birlikler Arpaçayı'nın bu tarafına çe-
kildi. Karargah Karahan köyündeydi. Bütün
Ağbaba, Gümrü ahalisi de Askerle birlikte
Kars'a doğru göçüyordu. Kurban'ın canı sık-
kındı ve morali çok bozuktu. Bir tek düşman
ayağı bastırmadıkları Ağbaba'dan Budak Bey
dahil, bütün ailesi soyu göçmekteydi. Yağ-
murlu bir akşamdı. Kurban arkadaşlarıyla so-
banın başında üstünü kurutmakla meşguldü.
Arkadaşlarından biri yanında bir askerle geldi
"İşte, Ali oğlu Kurban budur." deyip Kurban'ı
gösterdi. Sonra Kurban'a dönerek "Seni arı-
yor..." dedi. Hoş beş ettiler, yer gösterip
oturtular.

-“Hayırdır?” dedi Kurban? Kimsen,
Kimlerdensen? Mennen ne işin var?

Adam:

-Vallahi, Üçüncü Piyade Taburu'ndan-
ım, doğrusu, tanışmıyoruz. Birliğimiz bu-
raya yeni intikal etti. Sabahleyin Goncalı
köyünden geçip buraya gelirken bir kıza rast-
ladım. Başından yağmur dövüyor, her yer diz
boyu çamur... Bütün askerlerin önüne koşup
seni soruyordu;

- Ali Oğlu Kurban'ı tanıyor musunuz?
Ali Oğlu Kurban burada mı, içinizde mi?.. Ali
Oğlu Kurban'ı görür müsünüz?..

(7) harsın: Ermenice'de kadın.

(8) hakcik: Ermenice'de kız.

(9) Kazağusufllu: Kazak Yusufllu

Acıdım zavallıya.

-Nedir, niye arıyorsun onu? dedim. Yüzü geceleri aydınlatan sevinçle aydınlandı.

-Tanıyor musun onu?

-Yok, dedim. Evet desem boynuma sarılacak gibiydi. “ama niye arıyorsun böyle yana yana?” deim.

-Onu bulur, bu hediyemi verir misin asker? dedi. Adı Maria’ymış. Bu paketi sana vermeme istedi.

Asker çantasından bir yaylık bağlaması çıkarıp Kurban’a verdi. Kurban memnun ve mutlu gülümsedi ve belli belirsiz bir sesle “Allah Allah!” dedi. Asker sözüne devam etti:

-Maria bir de dedi ki “Kurban Çavuş’a söyle: Maruşka ömrü oldukça ona dua edecek; kendi diliyle, kendi dinince...”.

Ali Oğlu Kurban, yalnızken tebessüm ederek paketi açtı; Maruşka çeyizinden bir çift nakışlı çorap, bir mendil, bir de tütün kesesi hediye olarak koymuştu. Kurban o hediyeleri ömrü boyunca saklayacaktı.

Gülsüm

Gülsüm hâlâ sessiz ve sakindi. Sanki anasından ağır ve oturaklı bir hanım olarak doğmuş gibiydi. Damıtılıp süzölmüş bir yapısı, dingin bir duruşu vardı. Çok seyrek ve kısık sesle konuşurdu. Daha çok akıl danışmak için onunla konuşulurdu. Haber vermek, bir şeyi paylaşmak, deyip gülmek için ona yönelen çok az olurdu. Zaten en gülünç durumlara bile o çok güzel ve kibar tebessümüyle katılırdı. Dinlerdi, gerekirse söz konusu edilen durum hakkında açıklayıcı, yorumlayıcı, uyarıcı bir iki kısa cümle söylerdi. Nişanlısını kaybettikten sonra evlenmiş, iki oğlu, altı kızı olmuştu. O uyarıları çocuklarına ise ve çocukları ileride o uyarıların tersi yönünde davranırsa çok sert olur, katı bir tutum gösterirdi. Ta ki hata yapan çocuğu, yaptığıнын mantıksız olduğunu, hatasının önemli olduğunu kabul

edinceye kadar bu tutumu değişmezdi. Bu yüzden evi eşığı, bütün hayatı düzen içindeydi. Kocasını bile bu tertip ve düzene uymuş, hayatının üslubu hâline getirmişti. Bu düzenin de sağladığı sevgi saygı içinde başarılı bir aile olmuşlardı. El içindeki itibarlarını da buna borçluydular.

Onun ömründe bin üç yüz otuz dört (1918) yılı bir dönüm noktasıydı. Nişanlısını, sevdiğilerinin önemli bir kısmını o yıl yitirdi. İnsan vücudunun yaralanmasını, tahrip olmasını, hayatın elden uçup gidişini o zaman gördü, ölümü o zaman dokunarak algıladı. Düzenin bozulup var olan her şeyin yok olmasını bir dünya boyunda şaşkınlıkla idrak etti.

Şu da var ki bütün bu olayları Gülsüm’le yaşayanlardan birer “Gülsüm Hanım” çıkmadı... Onda bir yaratılışın gelişip olgunlaşmasıydı.

Gülsüm’deki bu ince ve derin yapı, yaşadığı acının bütün benliğine ve bütün hayatına hakim olmasıyla da sonuçlanmıştı. Yürürken de otururken de onda acıların devinimi yansırırdı. Yürüdüğü zaman onda acıların salınışı seyredilirdi, otururken o, acılarla sarsılır salınır gibiydi.

Köyün kuzeydoğusuna düşen İbiş yaylasına, Ağbaba’ya, Karahaç dağlarına, yönünü dönemez, dönse bile gözünü kaldırıp o tarafa bakamazdı. Dönse baksa ne olurdu? İşte o anlatılamaz... Belki de “Tufan kopardı” demeli... İçinde fırtınalar kalkar, başında tufan kopardı.

Çocukları böyle bir durumda ne olduğunu kısmen görüp yaşamışlardı. Ondan beri de “o taraf”, “o dağlar” evde tabu olmuş, ağza alınmaz olmuştu. Eğer o sonuca oğlu Aziz sebep olmasaydı bütün çocuklar çok şiddetli ceza görürdü. Ama Aziz’e çok kızmıyordu babası... O zaman Aziz tek oğullarıydı; dört bacının bir kardeşiydi Aziz...

Birkaç gün önce Budak Bey gelmişti Görhane’den. Rus hâkimiyeti döneminde

Ağbaba köylerinin merkezi sayılan Tepeköy'de oturmaktaydı ve yörenin ileri geleni olduğu için devlet nezdinde "bey" o idi. Bu beyliğe "kılavallık" derlerdi. Budak Bey şerefine insanlar toplandı, ziyafetler verildi, günlerce sohbet oldu. Aziz de bu erkekler meclisinde oturur olmuştı. Orada tazelenen hatıralardan çok etkilenmiş, Ağbaba'yı, Karahaç dağlarını, Arpa gölünü merak etmişti. İşte o günlerdeydi. Gülsüm harman yerinde taze çıkmış civcivleri yemlemiş, yeşillik üstüne oturmuştu. Bu arada kızları da yanına gelip toplanmıştı. Aziz gelip bir daha hiç sorulmayacak olan soruyu sordu:

-Ağbaba ne yana düşer Ana? Karahaç dağları hangileridir?

-Ne bilim, Ağbaba'sı de veran¹⁰ kalsın, Karahaç'ı da!..dedi ama kendisini tutamayıp hıçkırma hıçkırma ağladı. Ağladı ağladı, uğunup kendinden geçti. Koşup babalarına haber verdiler. "Ağa! Gel!" dediler, "Anam bayıldı!..". Sebebini sorup öğrenince de "Hay sizi kıran kırsın!.. ne isdiyirsiniz bu geripden?.. O bir dert yumağıdı; goysanız öldüğü yerde öle..." diye çok kızdı.

Gülsüm'ün derdini doğup büyüdüğü, Ermeni saldırısına uğradıkları, terkedip çöllerde düştükleri Şöregel değil, Ağbaba ve Karahaç dağları depreştirirdi.

Ermeniler önce Aslanhane'ye saldırmışlardı. O zaman Aslanhane köyü yetmiş beş, seksen haneydi. Arpaçayı boyunda, Şöregel'de birkaç Türk köyü, Ermeni köyleriyle iç içe yaşamaktaydı. Yöre Türklerinin Türk yönetimiyle teması yoktu. Yakınlardaki Türk köylerinin çoğu daha önceki savaşlarda kaçıp göçmüş, yerlerine de Ermeniler ve Malakanlar yerleştirilmişti. Ermeniler, halkı kırılmış, kaçkın olmuş, böylece boş kalmış Ergene, Pirveli, Kürekdere, Meydancık gibi köylere sahiplenip yerleşirken, Malakanlar çarlık yönetimi tarafından kolonizasyon siyasetinin bir parçası olarak Rusya içlerinden getirilip buralara yerleştirilmekteydi. Zaten 93'ten beri kırk yıldır yörenin tamamı Rus tebaasında

yaşamaktaydı. Bir kısım Türk köyü Kırım savaşlarının yaşandığı 1855'te, bir kısım köyler Doksanüç savaşları da denilen 1877-78 savaşları ile boşalmıştı.

Doğrusu buraların yerli hıristiyanları, Ermeniler Türklerle iyi geçinir, uyum içinde yaşarlardı. Hele Türklerle savaşmayı hiç istemezlerdi. Başlangıçta hıristiyan olarak sadece Ermeniler vardı; Rus ya da Malakan yoktu. Zaten buralarda Ermenilerle Türklerin arası uzak başı birkaç yüz metre vardı; Ermeni şurada, müslüman yüz metre ötede oturuyor olabilmekteydi. Arpaçayı gibi akarsuların bir kısmında Türk, öbür kısmında Ermeni köyü bulunabilirdi. Aslanhane köyünün karşısındaki Tavşankışlağı köyü 1828 yılında yerli Türklerden boşaltılarak Ermeni yerleştirilmişti.

Otuzdörtte ta Van'dan Muş'tan, kaçan Ermeniler geldiler suyun (Arpaçayı'nın) kenarına. Onlara "Kaxdağan" diyorlardı. Türklerle saldıran onlardı. Sabahın saat yedi buçuğundan savaşa tutuştular, gece saat on ikiye kadar karşılıklı atıştılar. Ermeniler birden bin kurşun atıyorsa Türk köylüler bir kurşun atıyor. Çünkü dört köyün toplam on iki silahı vardı. Baştaki Türk hükümeti değil ki silah alsın, Rus hükümeti. Türkler korkudan da silah alamıyorlardı, almak isteseler bile satan yoktu. Gün battı, iki şehit verdiler biri kız, biri erkek. Fakat 'Kaxdağan'lardan epey adam vurulmuş; epey ölen, yaralanan var. Akşam olup karanlık çökünce düşman köyün her tarafına girmişti. Doğrusu köylüler köyün zengini olan Aslangil'in evlerine dolmuşlar. Otuz kırk göz evdir. Duvarları delmiş, başka evlerdekilerle irtibat sağlamışlar. Hem köyün diğer evlerine dolmuş Ermenilerle hem de suyun öte yanındaki Tavşankışlağı köyünden ateş eden Ermenilerle çarpışma sürüyordu.

Halil adlı yaşlı bir adam vardı köyde, bu Meşhedi Halil geldi dedi ki: "Ay Musdafa Bey, bu oğul uşağın içinde gırlımaxdansa, Mehemed'e salavat, gırlan gırlar, kaçan da

(10) veran: vıran

gaçar...” Adam seksen yaşında bir adamdı. Bu böyle deyince, millet heyecana geldi, akşama daha iki üç saat var idi, ikinci zamanıydı, millet siperlerden çıktı. “Mehemmed’e salavat” diyerek mevzilerden çıkınca, hikmeti ilahi, sanki bir ordu da arkalarında vardı. Bu Gürhan’ın samanlıklarından beri köyün çevresindeki Ermeniler kendi siperlerinden çıkarak köyün üst yanında toplanarak davar sürüsü gibi yüzükoyun kaçmağa başladılar Tavşankışlağı’ya. Köylü bunların arkası sıra ateş ediyor ama o heyecan içerisinde pek de vuramıyorlar. Köylüde ona uygun bir tecrübe ne gezer, en heyecanlı anda bile serinkanlı ve bilinçli davranabilenler o durumda adam vurabilirdi ancak. Bu da her adamın işi değil. O heyecanla değil nefesini tutabilmek, insanın parmağına, eline koluna sahip olmasının dahi çok güç olduğu açıkça görüldü. Gara adlı biri vardı bu köyde, Gara Bey, bu ırmağın berisinde bir Ermeni’yi vurdu atın üstünden saldı. Adamın atı köye doğru kaçtı. Onlar koşup atı tuttular; cenazeyi de alıp kaçmaya başladılar. Ama sadece kaçmakta olan Ermenilerin üçyüz dörtyüz kadar olduğu görülüyordu. Davarı suya döker gibi, bir avuç köylü bunları suya döktü.

Bunlar suyu geçtiler o tarafa. Köylü geldi Haydar Beylerin harman yerinde toplandı; yüksek bir yerdir, ot saman yığılmışlar, bu kez oradan savaşa tutuştular. Bu yandan Hacı Hüseyin orda gaxdağanın birini nişan alıyor, o yandan da biri Hacı Hüseyin’i. Gızılçahçah’ta dükkânı var. Bunun kurşunu açılıyor, ona değişiyor mu değmiyor mu Allah bilir - o da solak atıyordu; oradan nişan alanın kurşun gelip Hacı Hüseyin’in silahının kundağından değip mekanizmanın yanından çıkarak ağzına giriyor, avurduna girdikten sonra dört beş dişini döküyor. “Ulan men vuruldum” dedi. Ama yiğitliğini hiç bozmadığı hâlâ dillere dstandır. Kimisi bu durumlarda heyecandan ölür; o boynundan fişek torbasını çıkardı, silahını da kaldırdı verdi arkadaşlarına. Gefer¹¹ adlı biri aldı silahı. Bunlar harbe devam ettiler. “Siz gormayın, mende bişe yohtu” dedi.

Bunu cesur adamlar, delikanlılar aldı getirdi eve. Eve getirdiler, kadınlar başladı bunun ağlaşmasına; şivan, kalabalık, çığlık. Köylüler yine metriste kurşun atmakta; bu Hüseyin öldü mü kaldı mı, bundan haberleri yok. Akşam karanlık çöktü. Köylülerden bu Meşhedi Halil dedi ki “Artık burdan kaçmak gerekir”. Yapıları kilitlediler, sırf adama bir kat yatak almışlar. Arabası olan arabasına koymuş, olmayan sırtına almış bir kat yatağı; bir pişirim unla geldiler Yılanlı’ya. Yedi gün de orada savaştı. Kineği de kaçtı, Aküzüm de kaçtı geldi oraya. Oradaki savaşlarda Gülsüm çok hizmet etti. Yemek pişirmekten sofraya açmaya, bulaşıktan hasta bakımına, yara sarmaya koştu. Evden eve, damdan dama su taşıdı, kurşun yetiştirdi. O ince, zarif, sessiz gülsümde ne cevher varmış, herkes şaşırılmıştı...

Bu dört köy orda birleşti, bir hafta savaştılar, bir haftadan sonra şehit düşenlerden birini gömüyorlardı; rahmetli Deli Memmed’in kardeşi Hümmet vardı, onu gömüyorlardı mezarlığa, nerde var nerde yok, bir de baktılar ki bir Ermeni geldi Ağın istasyonundan. Geldi, dedi ki “Allah sahlasın, Allah sahlasın!”. “Ulan gâvur sen ne gezirsen buralarda? Canına mı susadın bu hay havarda?” dedi: “Menim Meşhedi Abbas’nan işim var”. “Ya işini söyle.”. “Yahu”, dedi, “özü olsa söyleyem, men size söyleyebilirim” filan. Köylüler şüphe üzerine bunun üstünü başını aradılar. Bundan bir onbeş yirmi rus yapısı mavzer fişegi çıktı. Bunları aldılar, fakat bunu ararken bir topak da anahtar buldular. Belki var iki yüz tane; her biri bir çeşit. Köylüler bu Ermeni’nin bu anahtarları getirmekle kilitli kapıları açıp terk edilmiş evlerdeki değerli eşyayı almak istek ve planına yordular. Böyle yorumladılar bunu. “Ola, Meşhedi Abbası ne yapacan?”. “İşde fişek getimişem...””. “Ey sen fişek getimişsen, bu on onbeş fişeng için... Adam, adam eti yeyir bu herpte, bu gavgada, sen bu on fişeng için burya neye geldin, canınnan gormadın mı?”. “Yoh, o Meşhedi Abbas a söyleyecek bir de sözüm

(11) Gefer: Gaffar

var”. “Söyle görek, o nedi?”. Yok söylemedi. Aldı bunu Mehşedi Abbas’a getirdiler. Dedi “Eğer meni dost bilirsense burdan kaçın; bu gâvırrar Antranik Paşa’nın emrindeki gannı zalımlardılar, top getirecek üsdüneze, sizi mağlub edecek, siz vaktiyken buradan kaçın”. Köylüler inanmadılar bunun sözüne. “Tüşman adamıdır, tüşman sözünü deyir...” diyerek itibar etmediler. Bir üç dört gün daha kaldılar, bu süre içinde üç yiğit seçerek gönderdiler Ağbaba’ya. Orası Şöregel’den on iki saat uzaktaydı; Türk bölgesiydi ve ileri gelenlerden millet önderi Hacı Abbasoğlu Kerbelayı Mehmed Bey milletvekiliydi. Karsta kurulmuş Millî Şura hükümetinin önemli isimlerinden Silahlı süvari birlikleri vardı. Bölgesi dağlıktı, adamları savaşıyordu ve onlarca köy kendisiyle hareket etmekteydi. O yüzden düşman güçler, özellikle Ermeni çeteleri oraya girip katliam yapamamaktaydılar. Kars’tan Gümrü’ye kadar nerde bir sıkıntı olsa insanlar ona başvurur, yardım isterlerdi. Yılanlı’da sıkıştırılmış Türk köylüleri de ona başvurarak “Ya bize askeri ‘kömek’¹² gönder, ya bize fişenk silah gönder. Yoksa biz kaçacağız” dediler. Zaten bu köyler kaçtıktan sonra o da orada sıkıntıya girecekti; düşmanın önünü kesen, oyalayan bir setti bu şöregel köyleri. Gönderilen süvariler orada bir gün kaldılar. Ertesi gün Hacı Abbasoğlu bunlara diyor ki “İndi men orya süvari verebilmerem. Aha size üç beş min fişeng, götürün gendinizi müdafa eleyin. Üş gün size möhlet, eğer dayanırsanızsa dayanın, kaçabilersenizse, men de size imdat gönderecem; barabar çayıra geder gelin, ordan bizim suvarılar size yardım eder, kaçır keçersiniz bizim terefe”.

Aslında Aslanhaneliler Yılanlı’ya kaçarken mal koyun götürmemişlerdi. Kineği’den tek tük hayvan getirmişlerdi, Aküzüm de öyle. Yılanlı bu sefer kalktı malın koyunun kapısını açtı; millet geceyle kaçıyor. Çise hâlinde de yağmur var. O çayırlar dolmuş malın koyunun sesiyle; gürültü arşı âläya çıkmış. Düşman da gelmiş şu yakındaki Akyar var o Akyar’m başına, bütün tepeleri kesmiş, yolla-

rı kontrol altına almışlar. Gecedir. Arada sırada kaçan halka kurşun atmaktalar. Biliyorlar bunların kaçtıklarını. Mal olmasa, ses olmasa, gece karanlık, kim kimedir, habersiz de kaçarlardı. Fakat bu malın koyunun sesi, bir günlük yoldan duyuluyor. Geçip gittiler Karahan çayına kadar. Kırılan kırıldı kırılmayan geçip gitti Karahan çayının öbür tarafına. O Ağbaba köylerinde birkaç ay kaldılar.

Bu Şöregel köylerinin kuruluş tarihini bilen yoktu. Köylüler için en önemli dönüm noktalarından biri olduğu için “Doxsan üşden de evvel varıdı bu köyler” derler. Daha eski tarihler için “Ooo!.. O, dedem Temirnen yaşıtıdı” derler. Doğrusu bu köyler Timurdan da yaşlıdır. Dede Korkut dönemi Türklerinin “İç Oğuz” dediği Türk yurdu burasıdır. Daha sonra İran’dan gelen de var, Revan’dan gelen de var, her taraftan gelen var. Bu Revan üç yüz otuz dörtde Ermeni tabeasıydı. Halkı müslüman olduğu hâlde Ermeni idaresine terk edilmişti. Rus hakimiyeti altındaydı, sonra Rus Çarlığının yıkılmasıyla bu devlet olamamış, millet olamamış, asker olma şerefinden habersiz yaşamış Ermeniler silah ve hakimiyeti ele almış, görülmedik zulümleri bu halka yapmaya başlamışlardı. Van’dan Muş’tan kalan Ermeni, buralara kadar Müslüman köy ve kasabalarını kıra kıra gelmişti. Buraların Ermenisi bu işlere bulaşmaz, Kahdağanlara katılmaz, içten içe onların bu yaptıklarından utanç duyar, lanetlerlerdi. Onlar sonuna kadar Müslümanlarla iyi geçindirmeğe devam ettiler. Aralarında çok sıkı komşuluk, dostluk, insanlık, hemşerilik ilişkileri vardı. Dara düşünce hepsi birbirine güvenir, sınırdı. Yerli Ermenilerden, sırf çıkar sağlamak için bu teröristlere yardım ve yalalık edenler vardı; onlar bu davranışlarıyla gelecekte de iyi bir inisiyatif, iyi bir konum ve zenginlik elde etmeği umanlardı...

Kaçıp canını kurtarabilen Şöregelliler, sabah olunca Hacabbasoğlu’nun atlılarının korumasında Ağbaba köylerine ulaştılar. Gece çok berbat idi. Yağmurda dört köyün

(12) : kömek : yardım

arabası, insanı, yere yurda sığmaz malı koyunu; eh, herkes can kaygısında, mal da canın yongası... İnsanın gittiği yerde de geçinmesi lazım; üstelik kalan da gâvura kalıyor. Kiminin ağzı düştü dereye, dereden yokuştan arabası çıkmadı; gâvurlar arayı kestiler. Arayı kestikten sonra ele geçirdikleri adamları getirdiler Yılanlı köyüne. Kaçan kaçmıştı zaten; Eceli yetmeyenler gitti Ağbaba'ya ulaştılar. Hacabbasoğlu millet büyüğü, orda bir defter tuttu. Dört köyün adamını topladı. Toplam beş yüz doksan adam dört köyden kayıptı; ölmüştü, şehit düşmüştü. Yolda ölen hariç, üçyüz adamı sağ tutarak kadın, erkek, çocuk, getirmişler Yılanlı köyüne. Yılanlı'da gündüzün günorta¹³ çağı bir davul zurna getirtmişler, kadınları seçmişler bir tarafa, erkekleri bir tarafa, hepsi çıplak, anadan doğma, davul zurna çaldırıp bunlara cebren bar tutturup oyun oynatmışlar. Oynatıp zevk aldıktan sonra bu gâvurlar bunları dolduruyorlar Yılanlı köyünde Hacı Hüseyin vardı, çok zengindi, çok da büyük evleri damları vardı; öyle ki at bin, içinde sür, çap; öyle bir mutfağı vardı dille anlatılmaz; bu mazlumları dolduruyorlar oraya, gazyağını saçıp dama ateş veriyorlar; bu üçüz kişiyi orada yakıyorlar.

Sonra bunların içinden bir kanayak, Aküzüm köyünden, Sekine isminde, yirmi beş otuz yaşlarında genç bir gelindir, onu seçip bunun boynuna kılıçla vuruyorlar; bir de bir kolunu bileğinden vurup düşürüyorlar. Bileğini de veriyorlar eline. Kadının bir de bir çocuğu var; kırk günlük mü, üç aylık mı, Allah bilir. Diyorlar “Sen git, Hacı Abbasoğlu'na haber götür ki Ermeniler bizi bu acıyla öldürdü. Sen git, sağ olarak, daha seni öldürmüyoruz”. Getirip kadının boynunu leçekle sarıyor, kolunu da sarıp bağlıyorlar; böylece kadıncağızı yolcu ediyorlar. Öldürmeyen Allah, kadın geldi çıktı İbiş'e, Hacabbasoğlu'nun köyüne. Çobanlar geldi haber getirdi ki “Vallah, demezsen mi bir gelin gelmiş, kolu da yoktur; kolu elinde, bir de bir çocuğu var kucağında. Filan kayanın dibinde oturmaktadır. Diyor ki “Bir araba getirsin, Allah rızası için meni götürsün Hacabbasoğlu”.

Hacabbasoğlu ordan atlılar gönderdi. Baktılar ki bunun attı duracak hâli yok, bir araba gönderip aldılar içeri. O gelin yaşadı. Son zamanlarda bu Topal Seyyid ile evlendi. Şimdi topal Seyyid'in oğlu Ağeli¹⁴, o Sekine'dendir. Neyse onu getiriyorlar oraya. Hacabbasoğlu ifadesini aldı. Dedi Anlat balam, başına gelen nedi?”. O da dedi ki “Vallah, hal mesele bele iken bele. Üçyüz adamı damda yığdılar çilçilpax soyundurup oynatdılar, sonra da gazyağı döküp yandırdılar. Meni de bu hala saldılar ki, ‘get Hacabbasoğlu'na söyle ki gâvurlar bu hegeretinen¹⁵ İslamları öldürdü. Ellerrinnen ne gelirse esirgemesin’ dediler”.

Sonra Hacabbasoğlu o kadına doktor getirtti. O zamanda Türk'ün elinde doktorluk ne arardı; hepsi Ermeninindi, ara hekimlerinden getirdiler, derman dava vurdular, ot suyundan falan... Öldürmeyen Halık öldürmedi.

Bir zaman sonra haber geldi ki “Türk hükümeti geldi”. “Olan yalan mıdır, gerçek midir?”. İnanılmaz bir şey idi; kırk yıldan sonra Türk gelecek!.. Türk askeri, Türk ordusu görecek!.. Haber kesinlik kazanınca halk koşup Kızılçakçak'a indi. Gelenlerin başlarında fes üzerine sarık sarılı, Karadenizliler biçiminde doladıkları sarıkların bir ucunu aşağı doğru salmışlar. “Allah sana şükür” deyip çok sevindiler; sevinç ve şükür duygusuyla yerlere kapanıp taşı toprağı yaladılar. O sırada karşıdan bir Trenin gelmekte olduğunu gördüler. Hemen tren hattından bir ray demiri kaldırdılar. Bir yirmi yirmibeş salon koşulmuş arkasına. Fakat Türk askeri mevziye girmiş, bekliyor. Eyinlerinde¹⁶ hozan renkli, ekin renginde elbiseleri var. Öyle mevzilenmişler ki tövbeler olsun, insan burada adam olup olmadığını bilemiyor. Gelenler ak bayrak çekmişler makinenin önüne, teslim bayrağı. Tren gelip oraya dayanınca silahlar kalktı, silahlar kalkınca tren durdu ve askerlerin bir kısmı trene daha da yaklaştı; Türk komutanlar da

(13) : öğle vakti

(14) ağeli: ağa ali

(15) hegeretinen: hakaretle

(16) Eyinlerinde: sırtlarında

kalktılar. Tren Ruslar'ındır ama, o lokomotiflerle ne konuştular ne konuşmadılarsa, hemencecik rayı taktılar yerine; bunlara yol verdiler. Ruslar geçti Gümrü'ye. Bunlar geçtikten sonra asker başladı top ateşine. Mevzilerinden çıkan Ermeni komitacılarını da tüfek ve makineli ateşi biçip yere sermekte... Onların direnemeyip kaçtıklarını gören Ermeni köylüleri kaçışmakta... Köyler kaçıştı, daha önce Ermeni'den kaçkın düşmüş Türk köylüleri de onların arkasından erzak ve eşya bulmaya koşuyorlardı. Çünkü onlar da talanmışlardı, bir şeyleri yoktu; "ekmek" diye göklere çıkıyorlardı. Ordunun arkasından ilerleyen köylüler sonunda gelip kendi köyelerine ulaştılar.

Evine yurduna dönenler "hiç bir şey"e ulaştılar. Maddî olarak ellerine geçen koca bir "hiç"ti. Manevî olarak ise dünya dolusu büyük bir acı vardı kucaklarında. Evler yağmalanıp yıkılmış, insanlar biçilmiş, doğranmış, dökülüp saçılmış, telef olmuştu. Dönemin şairlerinin diliyle hâllerini tasvir eden destanlar dillerde dolaşıyordu. Kaloköylü Âşık Kahraman'ın destanı bunlardandı. Kaloköyü Kırgını'nda yakılmak üzere dolduruldukları merekten bir mucize ile kutulan Âşık Kahraman, dağ yollarıyla Digor'a doğru kaçarken Gôrxana'da Ermeniler tarafından yakalanıyor ve esir olarak Arpaçayı solundaki Kazarâbâd köyüne götürülüyor. Şöregel'in Subatan. Külveren, Karakaş. Daynalık, Aküzüm, Yılanlı, Asdanhana, Kinegi gibi gözleriyle gördüğü, Pergit ve Incedere gibi, işittiği on Türk köyünde Ermenilerin aynı usullerle yaptığı vahşetler yüzünden sağ kaldığına üzgün ve dünyaya gelişine pişman olan bu şair, su ağıtı söylemiştir:

1. Gördüm Şüregel'in ova, düzünü
Çayır, çimen yeşil almış yüzünü
Ermeniler yakmış, yıkmış özünü
Sahipsiz vatanlar, insan, kalmamış.
2. Elde dolu bâde düşmüş dökülmüş
Kırılan kırılmış, kalan çekilmiş

Yıkılmış binalar, taşı sökülmiş
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.

3. Yâ Rab neler geldi mümin başına
Sefil baykuş konmuş viran, taşına
Dideler garkolmuş kanlı yaşına
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.
4. Harabe kapılar hep karşı karşı
Kapıda düz ütü. mala tuz taş ı
Mevîâm. kabul etme sen de bu işi
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.
5. Çok evler yıkılmış, harabe hanlar
Kesilmiş kelleler, dökülmüş kanlar
Hani "benim mülküm" diyen sultanlar
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.
6. Mescid, merak yanan insanla dolmuş
Hepsi ite, kurda, kuşa yem olmuş
Niçe ocak sönmüş, bir adı kalmış
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.
7. Çocuklar sahipsiz, yoktur babası
Kesilmiş, havara gelmez ağası
Ağlar gezer, arar bulmaz anası
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.
8. İslâmlar'dan on köy bütün dağılmış
Niçe bin can duman, odda boğulmuş
Cenazeler odun gibi yağılmış
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.
9. KAHRAMAN, seni sağ kalmaz olaydın
Bu fâni dünyaya gelmez olaydın
Şüregel'i böyle bilmez olaydın
Sahipsiz vatanlar, insan, kalmamış.

Yurduna yuvasına kavuşan Şöregelli köylüler, her yere dökülüp saçılmış cesetler, ceset parçaları, insan artıklarıyla karşılaştılar. Açıkta kalan cesetleri kurt kuş yemiştir, kırıntıları ortalıkta kalmıştı. Ermeni çeteleri tarafından katledilen insanların birçoğu da parçalanıp tahıl ambarlarına doldurulmuştu. Çıkan ceset parçalarının kime ait olduğu hem

çürüyüp bozulmadan, hem parçaların kuyulara gelişigüzel atılmasından ötürü belirlenmiyordu; başla beden, kolla bacak ayrı ayrı düşmüştü. Bu Gülsüm'ün dayısı oğlu Mehemmedeli'nin cesedi ayaklarındaki çoraptan tanınmıştı; o nakışlı çorapları çok sevgili dayısı oğluna Gülsüm örüp hediye etmişti. Gülsüm'ün nişanlısının cesedinden hiçbir parça bile teşhis edilemedi.

İsmail Hakkı Bey gelip müslüman ahaliyi o hesap damda yakılmış gördü, yazın günü, dam uçmuş, ağaçların ucu kalmış duvarın başında, yani kısmen çökmüş. İnsan ne kadar da yağlı olurmuş meğer, yağlar eriyerek topraktan, taş duvardan dışarı çıkmıştı. Kiminin kolu yanmış, kiminin başı yanmış, kiminin ayağı yanmış, kimi tamamen yanmış. Hangisine el vursan, kürek dokunsa insanlar kokusuna dayanamıyor. Ölüleri, ceset artıklarını kaldırıp gömmek için çalışan insanlar mendille, bezle ağızlarını burunlarını sarıp bağlamışlar. İnsan kendi canından kanından olan insandan böyle mi etkilenir, hatta kaçarmış!.. İsmail Hakkı Bey bu durumu görünce Haydar Bey'e dedi ki "Ahd-i şart ediyorum, bunların intikamını alıncaya kadar kılıç yere koyup çizme soyunmayacağım". Hem de yaptı adam. Taşnak, hınçak, kaxdağan çetelerinden ibaret bu insanlık düşmanı hastalıklı sürüyü her fırsatta kırdı, onlara hiç merhameti kalmamıştı. Ona kalırsa baştan beri bütün cephe boyunca takip ve imha hareketi yapmalıydı. Oysa Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı'ndan gelen savaş planlarında daima Ermeni çetelerine kaçma imkânı verilmekteydi. Açıkça kaçış yolları açık bırakılmış harekâtlar yapıyorlardı. Son gelen haberlere göre Kafkas İslam Ordusu önünden kaçan silahlı Ermeni çeteleri Gence, Kazak, Karabağ bölgelerinde savunmasız Türkleri katlediyorlardı. İsmail Hakkı Bey'e göre bu katliamların başlıca sebebinin Ermeni kuvvetlerine kaçma imkânı verilmesiydi. Ondaki bu gayret kanını gören halk "Allah Türk milletine ve onun evladından olan Türk ordusuna zeval vermesin; onun saye ve merhametini üstü-

mülden eksik etmesin!" diye dua ediyordu. Türk ordusu gelince rahata ermiş, güvenliğe kavuşmuşlardı.

Yine bu Revan'dan bir tren katarı gelip Gümrü'ye gitmekteydi. Türk askerleri önceden bu Akyar'ın başına topları berkitmişler. Cebel toplarını. Derler tekerlekli toplardır; gömmüşler tekerleklerini yere, burdan ateş ediyorlar, onlarca kilometre ötesini vuruyorlar. Tren oradan çıkınca, bir top salladılar, lokomotifin arkasındaki vagonu devirdi. Bunun üzerine makinistler lokomotifi açıp kaçırarak istedikler. Bir top da lokomotifin önüne attılar. Bunlar da bırakıp kaçtı. Lokomotif kaldı orada, vagonları da. Belki var elli altmış vagon, koşmuşlar lokomotifin arkasına. Bu Aslanhane köyünü aldıktan sonra köylüler bu olayları çıplak gözle görebiliyorlardı. Türk Köylüler trene koşunca, yükünün şeker, pirinç, yağ, un, silah ve mühimmattan ibaret olduğunu gördüler. Köylüler bu pirinçten, şekerden alıyorlardı. Silah ve mühimmattan almak ise akıllarından bile geçmiyordu. Bilinç altlarında askerlerin buna engel olacağı, ellerinden alacakları bilgisi vardı.

Türk halkının çoğu o güne kadar asker görmemişti. Asker mi deseler, çavuş mu deseler, hemşeri mi deseler bilemiyorlardı. Tabii nişan ve rütbeleri de bilmiyorlardı. Rus içinde büyümüşlerdi. Baktılar omzunda rütbe olanlar büyüktürler. Büyük rütbeli subaylar "Hey başıbozuk, gel buraya" diyor. Halk başıbozuk anlamını bilmiyordu. Sivil kelimesini de anlamıyorlardı. Asker bunlara "Hemşerim bunlar size yasak, bunlar mîrî mal, bunlar mîrî mal. Askerindir bunlar. Siz gidin buğday, arpa, un, taşıyın; evinizin düzenini kurun. Bunlar hükümete aittir" dediğinde birçok şeyi çat pat anlamaya başladılar. Trenin yükünü askerler vagonlardan taşıdı, ambarlara doldurdu. Köylüler de gitti boşalan köylerden buğday, arpa, un, ne buldularsa, çekip kendi köylerine taşıdılar. Zamanla etraf genişledi, halkın kendisi saldırıya uğramıştı böylece insanlar rahat hissetmeğe başladı. Çevrede düşman yok ama henüz Gümrü'den

gayrimüslim olanlar çıkmamış; onların en yoğun olarak buldukları şehir Gümrü idi. Bu kez Aslanhane köyünden üç adam, Gurban Gorallar, Mehmet Goca, Hüseyin Ballı üç kişi Tavşankışlağı köyüne gittiler. Orası karargâh gibi bir yer olmuştu. Aslanhanenin de karşısındaki köydü Tavşankışlağı ve oranın durumunu görmeğe gitmişlerdi. Ne bilsinler, ne var ne yok; bunlar ekmeğe arıyorlar. Gittiler oraya, bunları bir çavuş yakaladı, götürdü İsmail Hakkı Bey'in yanına. İsmail Hakkı Bey de kıdemli binbaşımış; fakat bunlar tanıyamıyorlar; o başka bir odadan çıktı bunlara merhaba dedi. "Oğlum" dedi, "siz akıllı başlı adamsınız, sizden bir şey soracağım". "Buyur" dediler. "Siz bu muhiti tanıyor musunuz?". "Hay hay efendim, bizim möhüdümüzdü, her zaman için gedip geldiğimiz yerd buralar, daş ba daş bilirlik buraları" dediler. Bu başladı bunlara dedi ki "Biriniz Gümrü'ye kadar bize kılavuzluk edin; biriniz Kapılı'ya, biriniz de Eleyez'e". Fakat o sırada bir sigaraya yüz lira veresiniz, bulunmaz. Bir şişe gazyağına iki bin lira verseniz, gene bulunmaz. Savaş zamanlarında hep böyle olmuştur. Bundan zengin olanlar da çok olmuştur. Bunların aklı almıyor, o başka. Bunlar düştüler asker önüne. Ceferoğlu Gurban, Gapılı'ya kılavuz, Mehmet Goca Gümrü şehrine, Hüseyin Ballı Eleyez bölgesine; düştüler yola asker önüne. Gece yol yürüyor, gündüz uyuyor asker. Öyle ki gece yetiştikleri zaman, köyün dört etrafını sarıyorlar, Ermeniler sabah kalktıklarında muhasaraya alınmış olduklarını görüyorlardı. Toplar açılıyor, makineliler bağlanıyor, başlıyor kırgın. Hınçak ve Taşnak çeteleri direnme gösteremiyorlar; kaçan kaçıyor, kaçmayan kırılıyor. Karahisar, Kazan Şehri derler; onlar da müslümandır, hem de Türkçe biliyorlar. Gittiler o Pembeh Karakesini de aldılar, asker orada yirmi dört saat kaldı; o da büyük bir şehirdir, orayı da islah ettikten sonra dönüp Gümrü'ye geldiler.

Gümrü'de asker istirahatata başladı. Düşmandan kırılan kırıldı kırılmayan teslim oldu, hepsi geldi Türkün elinin altına. Arada

ne konuşma oldu, ne danışık olduysa tabii halkın haberi yok. Geldiler karargâhı Tavşankışlağı'nda kurdular. İsmail Hakkı Bey tabii ordadır. Alaylar, taburlarla asker var. Başında o. Fakat savaş yok, savaş bitmiş durumda artık. Birgün akşama var bir iki saat; Aslanhaneliler Kara Bey'in kapısında oturmuşlar. Bir de baktılar, bir şişman çavuş geldi kapıya."Hey, başıbozuk!". "Buyur!" dediler. "Kara Bey nerde?". "İçerde" dediler. "Çağırın gelsin" dedi. Kapısının önündeydiler Kara Bey'in. Seslendiler: "Kara Bey seni bir esger çağırır". Kara Bey dışarı çıktı, baktı ki Hüseyin Çavuş isminde bir askerdir. Kara Bey "Yau gelsene içeri" dedi. "İçeri gelmeye zamanım yoktur" dedi, "seninle işim var". "Yau gel içeri" dedi, "İşin olanda n'olar". Ama doğrusu Kara Bey de hem yiğitlikte, hem şanda şöhrette, hem koçaklıkta Türkiye'de sayılan adamdı. Başına da Aslanhane köyünden on iki tene genç toplamış. Arkadaşının biri, Deli Şükür var, Deli Şükür'dür, biri Urusdam oğlu Gurban'dır, Ceferoğlu Kurban'dır, Celiloğlu Helil'dir, Eşref idi, Deli Memmed idi, Dahar ıdı, Ayvazoğlu Hüseyin idi. Neyse, toplam on iki kişiydiler. Kara Bey'e bu çavuş diyor ki "İsmail Hakkı Bey acele sizi istiyor. Geleceksiniz oraya". Kara Bey diyor "Canım, İsmail Hakkı Bey bizden söz saklamaz. Sen bu işi bilirsen, bu işin canını bize söyle görek, bizi bu gayğıdan kurtar". Diyor ki "Valla kaçan gâvurlardan gelen, karargâha toplananlar var; İsmail Hakkı Bey kim kimdir, meşrebi, macerası nedir, bilmiyor; sözlerinin doğru olup olmadığını bilmiyor; onlar hakkında sizden bilgi alacak; onun için çağırıyor" diyor. Artık Kara Bey de arkadaşlarına bir şey söylemedi, dedi ki "Arxadaşlar, haydeyin Davşan Kışdağı'na gedeciyik; İsmayıl Hakkı Bey bizi bekliyor". Tabii onlar o zaman yirmi beş yaşlarında, otuz yaşlarında, yirmi iki yaşlarında delikanlıdırlar. Yalnız ikisi on beş o altı yaşlarında. Kalktı gittiler. Oraya vardıklarında güneş battı. Bu Kara Bey, Deli Memmet bir de Eşref girdiler İsmail Hakkı Bey'in yanına. İsmail Hakkı Bey, Kara Bey'e diyor ki "Kara Bey," diyor, "Sizi çağırmanın sebebi şu: Bir

sürü Ermeni geliyor, kimin kim olduğunu bilemiyoruz. Onlar hakkında bilgi verebilirsiniz diye çağırdım sizi”. Sonra beraberce nezarethaneye gittiler. İnanılır gibi değildi; nerde saktın, şerefsiz, katil Ermeni varsa hepsi birer birer gelip buraya toplanmıştı. Hepsi hakkında bilgi verdiler. İsmail Hakkı Bey şaşkınlık içindeydi. Bir ikisine kızdı, sonra yazıcıyı, emir subayını çağırdı; bunları sorgulamak ve haklarında tutanak düzenlemek üzere görevlendirip oradan ayrıldı.

O gidince Hüseyin Çavuş yine geldi: “İki Ermeni var, versem savuşturabilir misin?”. Kara Bey de diyor: “Savışdıraram Gardeş. Nereye gidecekler?”. “Soğanverdi köyüne”. “Hayhay” diyor, “savuşturarak”. Ey, Kara Bey de arkadaşlarına dönüp “Savuşturun, yol gösterin, bunlar gitsinler” diyor. Kurban’la Şükür’e dedi “bunları demir yolundan savuşturun, Soğanverdi köyünü nişan verin, bunlar gitsin”. Bunlar İsmail Hakkı Bey’in odasını arkaya döndüler.

Bayburtlu Ahmet Onbaşı, Kurban Çavuş’un yanında bir iş başaramayacağını anlamış bir yolunu bularak ondan ayrılıp İsmail Hakkı Bey’in karargâhına kadar gelmişti. Burada birçok iş görebilmekteydi. Kara Beyi çağırdı. Dedi “Yahu sen nasıl savuşturacaksın?”. Dedi “İşte yol göstereceyik gitsinler Soğanverdi’ye”. Bayburtlu Ahmet Onbaşı “Yahu biz savuşturmak, gebertmeye diyoruz, öldürmeye diyoruz, bunları öldüreceksiniz”. Kara Bey şaşaladı. Dedi: “Yau, öyle olmaz, sonra İsmail Hakkı Bey başımıza iş açar”. Bayburtlu Ahmet Onbaşı “Yahu sen gebert, gebertmeğe savuşturmak diyoruz” diyerek ısrar etti. Kara Bey çağırdı, Şükür’ün kulağına fısıldadı, dedi “Ola, demiryolunu geçin öteye, o derede ikisini de gebertin”. Birinin elinde ak bayrak gâvurun, birinin de eli boş. Öyle demiryolunu öteye geçtiler. Deli Şükür bunun birinin arkasından kamayı soktu; bu hayvan gibi böğürdü düştü. Öbürü arkadaşının vurulduğunu görünce anında kaçtı. Gece de biraz karanlıktır. Düştüler bunun ardına. Bu Şükür de çok iyi koşardı. Bunu ne kadar

kovaladırsa tutamadılar. Biraz yaklaşmışlardı; Şükür baktı tutulmasına imkân yok, bunda da can korkusu; gâvur kaçıyor, kamayı arkadan fırlattı, kama gitti ensesinden saplandı bunun. Bu da bağırıp düştü. Gittiler, onu da öldürdüler. Hüseyin ile Dahar da dinliyorlar, “Görelim bunlar nasıl öldürüyorlar?..” diye. Bu ikisi gitti, tren yolunun ötesine geçtiler. Üç dört asker geldi. Bu öldüren Şükür’le, Kurban’a da dediler ki seni Gara Bey çağırıyor, siz bir yanına gidin. Bu askerler Ayvazoğlu Hüseyin ile Dahar’ı çağırdılar. “Bunları sürüyün, şu dereye atın. Ee, bunların kuvveti yetmiyor sürüklemeye; üstelik cenaze de ağır olur. Askerlerin yardımıyla bunları sürükledi saldılar hendeğe. Hüseyin baktı bunlardan birisi henüz ölmemiş, oturup bağdaş kurmuş, bağırsaklarını içeri tepiyor. Ee, harp görmemiş bu genç adamlar, korkuyorlar bundan. Askerler “Yahu bunların başına taş salın, gebersin, kurşuna hayıftır” dediler. Gittiler bunun başına bir kaya saldılar; bu da öldü. Askerlerin portatif küreğiyle bunların üstüne bir miktar toprak atıp geldiler köyün içine. Tavşan Kışlağı’na geldiler. Şimdi asker gitti bölüğüne. Ayvazoğlu Hüseyin ile Dahar arkadaşlarını arıyorlar fakat bir türlü bulamıyorlar. Oraya buraya kulak kabarttılar. Baktılar sanki tokmakla bir keçe dövülüyor tap ha tap ses geliyor. Akşamdan bir buçuk saat iki saat gitmiş, hafiften de bir rüzgâr var Karahaç tarafından. Ayvazoğlu Hüseyin dedi: “Yüzde yüz bizim arkadaşlar aşağıda olmalı”. Rus zamanında mektebe ‘işgol’ diyorlardı; geldiler o mektebin önüne. Gelip baktı ki arkadaşlar on beş kadar Taşnak gâvuru getirmişler; orda kimi kamayla, kimi baltayla bunları öldürüyorlar. Diğerleri bunları öldürürken Ayvazoğlu Hüseyin ile Dahar şöyle seyillenip geziyorlardı; ellerinde silahları falan yok. Diğerleri bu ikisine sürükletip gündüzden eştirilen hendeğe attırıyorlardı. “Burada süvarinin atına tavl yapacağız. Ahır yapacağız; burayı eşin” diyerek. Sürüyerek götürüp, oaya atıyorlar. askerlerin yardımıyla. Bunlar yine gidiyorlar. Bu beş altı kişi Kara Bey, Eşref, Ayvazoğlu Hüseyin, Deli Memmet, Gurban gidiyorlar

gâvurların oraya. Tabii bir odaya doldurmuşlar, on beş on altı kişi, getiriyorlar köyden çıkarıyorlar o mektebin önünde meyel yerinde konuşturuyor Kara Bey bunları. “Ey, Edeşti Ağa, söyle şimdi bakalım, beylik mi istersin, ağalık mı istersin, ne istersin, neye geldiniz?”. “Valla, işde efendi sen bilirsin, ne verirseniz verin”.

Birinin adı Garabet idi; karşiki köyden, Gecerabat’tandı. Tüm köylerin bundan alınacak öcü vardı. Herkesin ciğerinde bunun vurduğu yaralar kanamaktaydı. Adam Ermeni çetelerine yardım, yataklık, kılavuzluk etmekle kalmamış, sadece bilgi vermemiş, katliam planlamalarına katılmış, katillerin önünde gitmişti. Köylüler onun da gelip bir şeyler elde etmek üzere Türk güçlerine teslim olup işbirliği yapmak isteyenler içinde olduğunu görünce şaşkınlıktan donakalıyorlardı. İsmail Hakkı Bey onun hakkında kimden bilgi almak istediye köylüler yaka silkip “Aman Beyim, bu bir Müslüman düşmanıdır. Yaşadığımız her acıda bunun eli var! Bir bize değil, bunun Ermeniyeye de merhemeti görülmemişdir; çetelerin sözüne bakmıyan Ermenilere, müslümana ettiğinin beş katını ederdi. O bir getteldi; Müslüman gâvur, onda hamının acığı var” dediler. O da son gruba kalmış.

Şimdi Kara Bey buna diyor ki “Garabet, sen bilmirdin mi bele bir günler olacak, bütün bu ettiklerinin hesabı sorulacak; bu müslümanlara bu hakaretleri bu zulumu yapırdın, yapırdır... Sen bu günleri hiç mi düşünmedin? Eee, Garabet biliyor ki önden gidenlerin hepsi öldü, bunları da öldürecekler. Kara Bey’de de yanık yeri çok... Garabet’i görmüş, bütün yaraları depreşmiş... Öldürmüyor, bunu kamanın ucuyla delik deşik ediyor. Kara’ya din sövüyor, mezhep sövüyor, ana sövüyor, avrat sövüyor... Sövüyor ki “beni tez gebert, bu eziyetten kurtulayım!..”.

Öte yandan bu Eşref yalvarıyor “Gara Bey, Allah’ı seversen, Peygamberi seversen ver bunu men geberteyim!..”. Kara Bey de diyor: “Yahu vallah verecem; hele durun,

bunu mektebe geder apararak, verecem orda sen gebert. Eşref tahammül edemedi Kara Bey’i itekleyip düşürdü, Garabet’i sürükleyip götürdü. Kara Bey diz üstü çöküp hüngür hüngür ağlarken “Vay ulan kâfir, elimden yaxşı kurtuldun...” diyordu. Gözünün önünden de kardeşinin, bacılarının, yeğenlerinin öldürülüşleri geçiyordu. Onlar için o ana kadar hiç ağlayamamıştı; şimdi hayvanlar gibi uluya uluya, böğüre böğüre ağlıyordu. Bunların hepsi acılarla bilenmiş delikanlılardı. Bunlar ne yapsalar gâvurun yaptığı insanlık dışı katliamların acısı içlerinden çıkmıyor, yürekleri soğumuyordu.

Meğer bu namussuzların birinin başına kama değmiş az yaralanmış cesetlerin altından kalkınca kaçtı bu dört kişi ardına düştüler; kova kova gittiler Gecerabad’la Tavşankışlağı arasındaki köprüye kadar bunu tutamadılar. Zaten o kaçıktan sonra kimse gelip teslim olmadı. O gelenler her köyden Ermenilerin ileri geleni, ağası, beyi, zenginiydiler. Gelmelerindeki maksatları İsmayıl Hakkı Beye teslim olarak Türk hakimiyetini kabul ederek yaşamak, köylerini terk etmemek, kaçanların geri gelmesini sağlamaktı. Bu, sürekli böyle olurdu. Bu yolla yeni gelen yönetimin düzeni sağlayıp sürdürmesi kolay olurdu. Yörenin ileri gelenleri de kendilerine yarar sağlar yeni yönetim nezdinde konum edinir, zengin olurlardı. Fakat bu sefer iş değişmişti. Gelip teslim olan bu ileri gelen Ermenilerin çoğu daha önce Ermeni çeteleriyle işbirliği yaparak onlara yardım ve yalalaklık etmişlerdi. İsmail Hakkı Bey de yaptığı soruşturmayla bu durumu tesbit etmişti. Onlar sadece Ermeni çetelerine yardımla kalmamış, yörede yapılan Türk katliamına da geniş ölçüde bulaşmışlardı. Onları yanıltan Osmanlı’nın tamamen bittiği düşüncesi ve Ermeni çetelerinin donanımlı ve güçlü olmasıydı. Ama kötü yanıılmışlardı. İsmail Hakkı Bey hem bunların ihanetini hem de halka yapılanları tespit edince gayreti kabul etmedi; o hal-kın kırılması ne biçimdi öyle!.. Çıldıracaktı... Emir verdi: “Bu çeteci alçaklar görüldükleri

yerde öldürülecek!.. Merhamet etmeyene merhamet yok!..” dedi. İsmail Hakkı Bey bu Şöregel’e gelinceye kadar Ermenilerin yaptığı çok katliam görmüştü ama Şöregel’de gördükleri bardağı taşırdı. Ermeni ileri gelenleri de bu öfkeyle öldürüldüler. Onlar hakkında ne soruşturma açtı, ne de kimseye hesap sordu. Tespit, soruşturma, sevk dosyalarını da imha etti. “Yapacak bir şey yok” dedi.

Şöregel’in kılıç artığı halkı dönüp köylerine böyle gelebildiler. Daha sonra arada ne meşveret olduysa Türk kuvvetleri geldi, Karargan’da oturdu.

Bu insanların daha görececek günleri vardı.

Aslında halkın haberi yoktu. Osmanlı yenilmiş, Mondros Mütarekesi imzalanmış, orduları dağıtılmış, kalelerine girilmiş, memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmişti. Azerbaycan’ı bile katliamlardan kurtararak bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin kuruluşunu sağlayan Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan devletinin ordusunun kurulup eğitilmesini ve donatılmasını da sağlamıştı. Fakat ne yazık ki geri çekilmesi erken olmuştu. Bu ordunun geri çekilmesiyle Şöregel ve Ağbaba yine savunmasız kalmıştı. 1336’da Ermeni çeteleri bu bölgeye yeniden saldırıya geçtiler. Osmanlı’dan ümit kesilmişti. Bu sefer, Kafkas İslam Ordusu da yoktu. Şöregel köyleri Azerbaycan devletine başvurarak yardım istedi. Azerbaycan devleti çok acil olarak Hariciye Vekili Fethali Han Hoylu imzasıyla Ermenistan devletine bir nota vermiş ve durumu tetkik için üç subaydan oluşan bir heyet göndermişti.

Subaylar gelip ileri gelenlerle görüşmüş, ellerindeki silah ve mühimmat durumunu ve içlerinde askerlik yapmış olan bulunup bulunmadığını öğrenmek istemişlerdi. Halkta savunma yapacak güç yoktu. On-onbeş mavzer, beş-on tabanca, birkaç kılıç, hançer kama vardı koca on köyde. Azerbaycanlı bu çok özel izinli ve görevli subaylar durumu bir raporla tespit edip acilen Bakü’ye dön-

müşlerdi. Giderken de “Direnmeğe çalışın, mümkün olsa sizleri buradan salimen Azerbaycan’a taşıyarak kurtarmaya çalışacağız” demişlerdi. “Halkı dışarıdan kolayca gözlenmeyecek dulda bir yerde sıknağa toplayın, Köy çevresinde mevzilenerek nöbet tutun. Kurşununuzu boşa harcamayın.” gibi çok yararlı uyarılarda bulunmuşlardı. Azerbaycan devletinin bu konudaki ciddi tutumunu bildiği için Ermenilerin bu sefer kolay kolay saldıramayacaklarını da belirtmişlerdi.

Ermeniler ise köyleri kuşatmış, maki-neli tüfekler ve toplar getirip traftaki tepelere yerleştirmişti. Böyle haftalarca kuşatma altında yaşadığı Şöregel. Bu arada yeniden Hacabbasoğlu’na adam gönderip yardım istedikleri o da yeniden Kars Çayını geçebilirlerse kendilerine koruma sağlayabileceğini, hatta atlılarını hemen Karahan ve Möküs köylerine indireceğini söyledi.

Direnme güçleri kalmayınca halk sık-naktan çıkıp topluca ve düzensiz bir biçimde Ergene vadisine yöneldi. Ermeniler de vadinin güney kaşına silahlı adamlar yerleştirmişti. Halk suyu karşıya geçerken mavzer ve maki-neli tüfek ateşiyle biçilircesine kırıldılar. Bu arada Hacabbasoğlu’nun adamları da karşı ateş açarak koruma sağladı. Ancak suyu geçebilenlerin bir kısmı kurtulabildi. Köylerden kimi aileler Arpaçayı boyunca aşağıya, güneye kaçarak İğdir’a, oradan da İran’a kadar gittiler.

Şöregel ahalisi yine Ağbaba’da haftalarca kaldıktan sonra bu sefer Azerbaycan’dan haber geldi. Azerbaycan i Gürcistan’la anlaşmış, bu kaçkınları işbirliği içinde trenlerle Azerbaycan’a taşımaya karar vermişlerdi. Fakat Tiflis’e kadar kendi imkânlarıyla gitmeleri gerekiyordu. Kimi atlı, kimi yaya, kimi arabayla düştüler yola. Karahaç dağlarını aşıp Karadeniz kıyılarına ulaşıncaya sanki cennete düşmüşlerdi. Her yer bağ, bahçe, ormandı. Batumla Tiflis arası tamamen bağ bahçe idi ve o arazinin tamamının Çariçe’ye ait çiflik olduğu söyleniyordu. Çarlık yıkıldı-

ği için artık halkın malı olarak görülüyordu buralar. Yol boyunca güvenliklerini Gürcistan i, iae ve ibadelerini ise Azerbaycanlı yardım ekipleri karşılamaktaydı. Bütün bu yardımların finansmanını Azerbaycanlı zengin Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in karşıladığı söyleniyordu. Gürcistan topraklarında halka düzenli ve disiplinli bir hizmet verildi.

Tiflis'te bunları on iki katar tren bekliyordu. O trenlere bindirilerek Gence üzerinden Nic kasabasına götürüldüler.

Trenden iner inmez kendilerine sıcak çorba ve yemek veriliyordu. İnsanlar yemek kuyruğuna girmişlerdi. Yemek verenler, hizmet edenler tertemiz giyinmişlerdi. İçlerinde nisbeten yaşlı bir adam vardı; başında aşbaz takkesi, önünde beyaz önlük, kollarında kolçak, elinde kepçeyle ilk çorbayı taslara o koymaktaydı. Güler yüzlü, sevecen bir adamdı. Gülsüm'e *emmi, dayı gibi* görünüyordu. Herkes birbirine onu göstererek "Hacı'nın özüdü!.. Tağıyevd..." diyorlardı. Yanında duranların da Fethali Han Hoylu ile başka nazırlar olduğu söyleniyordu.

Yemekten sonra konuşmalar yapıldı, Mehmet Emin Resulzade adına, Ali Merdan Topçubaşı adına gelenler selamlandı, hoşgeldiniz dendi; konuşmalarda devletten millettten, Ermeni'den Rus'tan söz edildi. Sonra da kendileri için hazırlanan evlere yerleştirildiler. Öyle anlaşılıyordu ki daha önce burada da Ermenilerle Türkler beraber yaşarken, 1905'ten sonra Pund İnkılabı denilen çağda Ermeniler buraları terketmiş, evleri boş kalmıştı; devlet gelen kaçkınları onlardan kalan evlere, bahçelere yerleştirmektedir.

Nic'de hayat önceleri çok güzeldi. Her taraf bağık bahçelikti. Başta üzüm olmak üzere her çeşit meyve ve sebze yetişiyordu ve herşey boldu. Fakat havalar ısınınca bir felaket başladı; üşütme tutan, titretme tutan yatağa düştü. Birkaç gün içinde insanlar ölmeğe başladı. Bunun büyük bir sıtma salgını olduğu kısa sürede anlaşıldı. Anlaşıldı, gereken tedbirler alındı ama ne sıtmanın yayılma-

sı durdurulabilirdi, ne de ölümlerin karşısına geçilebilirdi. Sıcak iklime alışık dayanıksız çıktılar. Tam bir kırgın yaşamıyordu. Bir iki ay içinde o kadar çok can kaybı yaşandı ki ölenleri defnedecek molla kalmadı; ölüleri yıkayacak, tahnit edip kefenleyecek adam bile bulunmuyordu. Gülsüm mecburiyetten, biraz da yardım çalışmalarında kazandığı tecrübeden dolayı bir ölü yuyucu olup çıktı. Birçok konu komşularını, kendi soyunu sülalesini, aile fertlerini dahi yıkayıp defnetmek zorunda kaldı...

Bu arada Rusya'da ihtilalci kuvvetler galip geliyorlardı. Bakü'de yine Şaumyan gibi Ermenilerin de içinde yer aldığı ihtilalci bir grup türemiş ve Leninci güçlere davetiye çıkararak darbe ile Azerbaycan ini devirmeğe kalkışmıştı. Gelen Kızılordu'ya karşı Azerbaycan Ordusu günlerce Nic'den geçerek Gence'ye aktı. Eğitilmiş, düzgün, tertemiz gençlerden oluşan, bakımlı, pırl pırl atlarla akıp giden bu ordu, gelen düşman kuvvetlerle kahramanca savaştı. Halk günlerce eli yüreğinin başında, kara kaygılar içinde derinden derine duyulan silah seslerini, top seslerini dinledi. Sonunda sesler kesildi, azgın, sırtkan düşman kuvvetleri Bakü'ye doğru aktı. Antranik ve kuvvetleri de bu katiller sürüsü içindeydi. Türkün kanı yine sel olup aktı böylece.

Aradan günler geçti. Bolşevikler duruma hakim olunca Nic'den kaçmış yerli Ermeniler e başvurarak yerlerine dönme isteklerini bildirdiler. Yetkilileri de Şöregel kaçkınlarından ya Ermenilerle birlikte yaşamalarını ya da yurtlarına geri dönmelerini istedi. Yurtlarına dönmeği istemeleri durumunda kendilerine yine tren tahsis edileceğini, güvenlik ve iae sağlanacağını da vaad ettiler.

Bu kaçkınlar zaten Ermeni ile birlikte yaşıyor olmanın bir sonucu olarak buralara kadar savrulmuşlardı. Burada da kırılıp tükenme noktasına gelmişlerdi. Bu dünyada kendilerine rahat ve huzurun haram olduğu burada da görülmüştü. Yurtlarına dönmeği seçtiler. On iki tren katarıyla giden on köyün

ahalisi, bir katarla geri döndü. Gülsüm'ün, dayısının oğlu beş yaşındaki Haşim'den başka kimsesi kalmamıştı. Onu da Kâzım Karabekir Paşa savaş yetimleri mektebine aldı.

Neyse geldiler bu yana ki hemen boyunu vurulan, eli bileğinden kesilen o Sekine'yi Topal Seyit almış, Kımılılı Seyit. Şimdi iki üç tane de oğlu var.

Arpaçayı oldu hudut. Arpaçayı'nın o tarafı kaldı Ermeni'ye, bu tarafı Türk'e kaldı. Bu halk böyle zulümlerden çıkıp geldi ve yeneden var oldu.

Garip

1919'da, Ermeni tazyiki ile İrevan'dan millet yerinden oynamış "kaç ha kaç" olmuştu. Kimi Azerbaycan'ın içlerine göçtü, kimi İran'a, kimi Türkiye'ye. Geylan Beylerinden Aydın Bey'in töremesinin Erivan'daki kolu da Ağbaba'ya gelip, Şeref'in yanına yerleşti. Ailenin Ağbaba'ya gelip yerleşen kolu devamlı İrevan'daki amcazadelerinin kızlarıyla evlenirdi. Şeref'in karısı Gülgez de Abbasali'nin bacısı idi. Abbasali, Yaşıl'daki ailenin son erkeği idi. İki kardeştiler. Büyük kardeşi Mehemedeli daha otuz yaşına varmadan bir kolera salgınında ölmüş, onun genç karısı Gülebatın, üç oğlu, bir kızıyla ortada kalmıştı. Ailenin bütün sorumluluğu Abbasali'nin üstüne kaldı. Büyükler toplandı, özellikle de anneleri Şehrebanu Hanım'ın ısrarıyla, Mehemedeli'nin karısı Gülebatın'ı Muhammedali'nin kardeşi Abbasali'ye nikâhladılar. Kız büyüyünce onu da Ağbaba'nın Güllübulak köyüne gelin ettiler.

Musduklı'da Abbasali'nin Gülgez'den başka bir bacısı daha gelindi. Dahar'ın oğlu Nebi'ye vermişlerdi Şirin bacısını.

Beri tarafta Ağbaba'nın halkı çekilmiş, şenliği kalmamıştı. Aslında güzel ve münbit bir vatandı. Malı, koyunu, yağı, peyniri, havası, suyu bir başkaydı. Sahipsiz kalıp ıssızlaştıktan sonra da bir ayrı güzelleşti. Sürüler yayılmaz, otu biçilmez olduğundan her tarafı,

çayır çimen bürüdü; ot, orman oldu. Dikenler, kangallar, birer sarıçam, karaçam; devetabanları, deve gülleri, zambaklar, pıtraklar birer ağaç oldu. Buraları bilmeyen bir ordu içine girse, mihlanır kalır, günde bir arpa boyu yol giderdi. Her yerinden seller sular akmaktaydı. Yeni gözeler peyda olmuş, yeni pınarlar kaynayıp coşmaktaydı. Yağan karlar bu ormanı, bu akarsuları örtmemiyordu. Kar suları buralarda yolunu şaşırırdı. Daha kar suları çekilmeden yağmurlar başlardı. Kurak havalarda bile eski ot artıklarının altı cılk su olurdu. Böyle birikmiş ve kalmış su artıklarından uzakta bulunan daha kıraç yerler de çok nemliydi. Buralarda sabah çiği, öğle vaktine kadar ancak kurur, akşam serini de bir başka tazelik getirirdi. En boğucu sıcaklar, ikindi vakti olurdu. Sıcak yaz günlerinde, bilhassa gün dönümünden sonra otlar özleşip sertleşir; tohum verir ve kurur. Kurutmadan biçeceksin. Kucak kucak, demet demet bu ipek gibi sümbüllü otları kaldırırsanız, gök ekin gibi, taze soğan gibi bir karış ot yüzünüze güler.

Orman nasıl kendi kendini besler, yeniler, ormanlığını devam ettirir ve geliştirirse buradaki hayat da öyle olmuştu.

Ağbaba'daki Türk varlığı da tıpkı buradaki tabii hayat gibiydi. Ordular gelirdi, ordular giderdi; orduların önünden arkasından insanlar kaçır, göçerdi; Ağbaba olduğu gibi kalırdı. Hatta bu kaçıp göçen insanların buraya yerleşip kalanları bile olurdu. İyice oturmuş eski hayat tarzı, kendi iç dinamiğini hiç yitirmedi. Gelip yerleşenlerin çoğu Ağbaba'da akrabası olan insanlardı. Bolluk, bereket, huzur ve refah içinde yaşayan bu toplum, kendinden emindi. Doksan yıl kadar önce bölgeye inmiş, hatta hakim olmuş Rus varlığını yadırgamakla birlikte, düzenlerini koruyarak yaşatmışlardı. Bu bile onları, dost düşman içinde itibarlı kılıyordu.

Rus ordusunun, Ekim İhtilali üzerine buraları terketmesiyle Kars'ı, Erzurum'u, hatta Van'ı, Muş'u kıran Ermeni komitacıları buraya giremedi. Suyun öte yakasındaki Şö-

reğel köylerinin katliamdan kurtulanları bile kaçıp, Ağbaba'ya, sığındı. Sonra Türk ordusu geldi. Güney'de Tebriz'e, Kuzeyde Bakü'ye, Demirkapı - Derbend'e kadar her yere hakim oldu.

1918'de ordu geri çekilince asıl büyük göç başladı. İrevan, Ahılkelek, Borçalı, ordu ile birlikte akıp, Kars'a, Ağrı'ya doldu.

Abbasali de o zaman göçüp geldi Ağbaba'ya. Buradaki emmi uşakları da, bacası uşağı da göçmemişti.

Gölün o bin bir çeşit kuşları daha da çeşitlenmiş, çoğalmıştı. Yeryüzünde onca çok ve onca türlü bezekli kuşlar bir arada bulunmazdı. Ovada ise adım başı turaç, bildircin, kekkik ve toy kuşu sürüleri ürküşüp kaçardı. Yaban domuzları ve irili ufaklı yılanlar insana ürperti verirdi.

Şeref'in üç oğlu, üç kızı yetişmiş, iki oğlu da henüz körpe idi. İşe iyi sarıldılar. Aldı sattı, ekip biçtiler. Hayırsız mal tez artarmış. Verimli Ağbaba sahipsiz gibi... Daha iki yaşındaki düveler boğasını alır, picine doğurur; ilkbaharda doğan kuzu sonbaharda şişek olur, koça gelir, yaşını tamamlamadan doğururdu. Şeref'in o sene bir ineği ikiz doğurdu, dört düvesi de picine... Mal, mülk, servet aştı taşı, mahsülüne yetişmek olmadı.

Biçin zamanı öyle tayalar kurardı ki ancak devlet çiftliklerinde olurdu öylesi... Abbasali de dört oğlu ile ona çalışıyordu. İrevan'dan hiçbir şey getirememişti. Öküz arabasını koşmuş, biraz yatak yorgan, üç beş kap kacak, bir inek almış, iki katlı evinin kapısını dışarıdan sürgülemiş, malı koyunu yazıya salıp gelmişti. İş zamanı gelince de hiçbir şey konuşmadan Eşref ile beraber hazırlık yapmış, işe öylece ağız yumulu koşulmuşlardı. Otu biçip tayaları kurduktan sonra Şeref dedi ki:

– Arpalar yetişinceye kadar biraz da kendinize ot biçin. Atınız ineğiniz ne yiyecek? Uşaklar gidip bir iki araba da size ot biçsinler.

O zaman, yaz boyunca Şeref'e bedava, karın tokluğuna çalışmış olduklarını ve onun yanında bir adım ilerlemenin mümkün olmadığını anladılar. O gün Abbasali içinden “Bu, adamı ondurmaz” dedi. Ağzını açmadı. Çocuklar daha başından beri ona ısınamamışlardı. Onun tahakküm edici davranışlarını, emirlerini hiç hazmedemiyorlardı. İlk zamanlar buna homurdandılar, hatta Abbasali'ye şikayetlendiler bu durumdan. O yatıştırdı gençleri:

– Ne olmuş yani? Ne bekliyorsunuz? O, sizin de büyüğünüz sayılır; başsız büyüksüz hiçbir iş düzgün yürümez. Başiboş olursanız, yarın birbirinizi yemeğe başlarsınız. İş de ortada kalır. Onu bunu bilmem. Adam olmaya niyetiniz varsa, uyarına gidin. Dik başlılık istemem.

O günden sonra Cabbar ile İbrahim dilsiz ağızsız çalıştılar. Ama Celil hiçbir gün baş eğmedi. Hep burnundan soludu. Ona kalırsa Şeref, hepsine köle muamelesi yapıyordu. Kendilerini kapısında azap görüyordu ve onun büyüklük anlayışı bu idi. Bu davranışları sadece kendilerine yönelik olsa belki de tahammül edilebilirdi. Şeref, Abbasali'yi hatta anaları Gülebatın'ı bile hiçe sayıyor, hiçbirinin yolunu gözetmiyordu.

Bir gün geldiler gördüler ki bütün anaç koyun harmanda, arpanın üstünde yiyor. Şeref kızdı, köpürdü. Sesine içeriden Gülebatın ile Gülgez koşup geldiler.

– Hay sizi kıran kırsın; Siz de gâvur kanı mı var? Nerde kırılıp kalmışsınız? Hiç gâvur tohumu da böyle etmez... dedi.

Kendisi de çok iyi biliyordu ki kadınlar evde boş oturmuyorlar. Tan atandan gün batana kadar ayaklarını katlayıp oturma imkânları yoktu. İnek, koyun, süt, yağ, peynir, harman hasat, dana kuzu hep onlara bakıyordu. Ekmek, yemek işini de çoğu zaman gece yaparlardı.

Onun bu sözü üzerine Celil ile Cabbar ellerinde demir dirgenler olduğu halde donup

kaldılar. Bir ara bakışları karşılaştı. Celil'in eli ayağı tir tir titriyordu. Elindeki dirgeni fırlattı, doğruca içeri gitti. Yüzü koyun uzandı, ertesi gün öğlene kadar yerinden kalkmadı. Seslenene cevap vermedi. İşe güce de gitmedi.

Bu, bardağı taşıran son damla oldu. Şeref, artık iyice soylarına sülâlelerine sövüyordu. Gülebatın'ı Gülgez'den ayırmadan sövüyordu. Gülgez bibileriydi. Bibilerine giden sövünç, babalarına da aynen gitmez miydi? Beri yandan bu Abbasali'den de mi utanmıyordu bu adam? "Hadi Gülgez Bibim onun karısıdır, sövüyor; bizim anamızı niye ondan ayırmıyor" diyerek, öfkesinden çalkanıyor, çatlıyordu adeta.

Öğle üstü kalktı, yıkandı. Anasına dedi ki:

– Ya elimi kana bulayacam, ya başımı alıp gidecem buralardan.

– Ne yana gidecen ay anan ölsün? Hele dayan, görek sonumuz nece olur?

– Daha bir gün bile durmam, başım alıp Gürcistan'a, Sayat Bibim gile gidecem.

– Bu da bibinizdir ay anan ölsün, hele görüm onun eri daha mı yahşidir ?..

– Burdan gitmeliyim, ne cehenneme olursa olsun...

Celil'in son sözü bu oldu. Anası da üstelemedi. Oğullarının belaya düşeceğinden korkuyordu. Kendisi de hiç rahat değildi. Böyle alttan almakla oğullarına hak verdiği açıkça belli oluyordu.

Celil o gün anasıyla helalleşip terketti Ağbaba'yı.

Güze kalmadı, Abbasali de çoluk çocuğunu topladı, arabasını koştı, kendi de atına bindi, doğruca Karahaç dağlarına sürdü.

Yola çıkmakla menzile varılsa iyi. Gülebatın hamileydi; dağlara kar yağmıştı. Sancısı tuttu, o karlı dağlarda bir oğlan çocuk doğur-

du. Ağlayamayacak kadar zayıf olan bu çocuğa "Garip" adını verdiler.

Onlar çekilip gittikten sonra Şeref çok mahzun oldu. Sanki içinde bir yerler göçmüş, ıssız, sonsuz bir boşluk kalmıştı. Sanki Ağbaba'nın halkı yeni göçmüş, etraf yeni ıssızlaşmıştı. Halbuki sahipsiz kalmış tarlaları ekip biçerken hiç böylesine hüzünlenmez; hatta sahiplenme, yerleşme, güçlenme hırsıyla çılgın gibi çalışır, bundan zevk ve gurur duyardı.

Koca Ağbaba'da o sene Ermeni çeteleri görülmeye başlamıştı. Köylerde milis teşkilâtları kuruluyor, hazırlıklar yapılıyordu. Gerçi hiçbir Ağbaba köyüne saldırmamışlardı ama, her yerden katliam haberleri geliyordu. Şöreğel'i, Digor'u, Kağızman'ı, Iğdır'ı, Aralık'ı köy köy, kasaba kasaba kırıyorlardı. Hergün birkaç köyün kırıldığını işitiyorlardı. Ağbaba'da ise meskun mahallere girmiyor, yazıda yabanda dolaşıyorlardı. Atla ovada, sazlıklarda veya dağların yamaçlarında gruplar halinde giderken, tüfeklerinin namluları güneş ışığı altında parlıyordu. Bazen çadır yerleri ve hâlâ sıcak ocak taşları ile karşılaşılırdı. Şeref, böyle durumlarda ürperir, kemiklerine bir üşütme girer, yüzünü gözünü soğuk terler basardı.

Tam o günlerdeydi Kâzım Karabekir'in orduları Arpaçay'ı geçti, Ahılkelek'ten Nahcivan'a kadar her yeri kurtardı; karargâhını Gümrü'ye taşıdı. Ermeni çeteleri kurt görmüş koyun sürüsü gibi darmadağın olmuşlardı.

Şeref son günlerde Ağbaba'yı terketmeyi çok düşünmüştü. Göçmesini engelleyen tek sebep, Kars ve çevresinden gelen katliam haberleri idi. bu haberleri aldıkça Ağbaba'yı daha emniyetli buluyordu. Doğrusu da bu idi.. Ermeniler, Trabzon'dan Adana'ya kadar her yerde dehşet saçıyorlardı. Ordu geldikten sonra göçmediğine, yerinden yurdundan oynamadığına çok sevindi. Ve o gün kararını verdi: bir daha kıyamet kopsa, yer yerinden oynasa göçmeyecekti.

Kısa bir süre sonra Kâzım Karabekir Paşa Ermenilerle anlaşma yaptı. Bütün Arpaçay'ın doğusunu boşalttı, Ermenilere terk etti.

Her ağızda bir ayrı söylenti dolaşıyordu. Kimine göre Türkler buraları Ermenilere satmıştı, kimine göre de Batı Cephesinde çok sıkışan Türkler, bu anlı şanlı "Kafkas Ordusu"yla orayı takviye ediyorlardı. Bu durum geçiciydi tekrar geri geleceklerdi.

Şeref, ordunun en kısa zamanda geri geleceğinden çok emindi. Bundan dolayı ordu ile birlikte, Gümrü'nün yerli köklü Türk aileleri topluca Kars'a göçerken bunun manâsını kavrayamadı. Mollamusalılar, Karakiseliler, Çobankereşiler, Gözeldereliler göçtü, Ağbaba'nın dokuz köyü göçtü, Musduklu boşaldı, Eşref tınmadı.

Bu arada Abbasali de Gürcistan'dan gelmişti. O da Kars'a göçmek taraftarıydı. Ahunt Hüseyin, ailenin el içinde hatırı sayılır büyüklerindendi. Sınır kesildiğini, buranın tamamen Ermeni hakimiyetine terk edildiğini, geride kalanların akıbeti için fırsat elde iken göçmek gerektiğini söyledi. Abbasali içerilerde Beyazların bozulduğunu, Bolşeviklerin ilerlemekte olduklarını, Rusların bile ülkeyi terk ettiklerini anlattı. Kırım'dan, Batum'dan temin edebildikleri teknelerle Karadeniz üzerinden Türkiye'ye kaçıyordu hepsi.

Abbasali üç beş parça eşyasını açmamıştı bile; göçmeğe hazır tutuyordu. Birkaç gün kalıp Gülebatın'ın kendisini toparlamasını bekliyordu. Garib'i o kışın günü kar üstünde çat ayazda doğurduğundan beri kendine gelememişti. Sürekli hastaydı; karnı ağrıyor, sancılanıyor, içi bulanıyor, başı dönüyordu. Garip ise bir türlü gelişme göstermiyordu. Gürcistan'da iken Sayat Bacı'nın kızları Garib'i her gün tartar, onda hiç bir ilerleme göremezlerdi. Terazilerinin tartacak yeterli gramları da yoktu; onun için terazinin bir gözüne Garib'i, öbür gözüne de bir tandır ekmeği koyarlardı. Garip, o tandır ekmeği ağırlığındaydı. Bir gün kızlar sevinçle koşarak dayıla-

rına gelip müjde vermişlerdi: "Dayı, müjdeler olsun! Garip yaşayacak; bugün tartısına aha bu kadar ekmeğe ilave ettik!.." demiş, iki lokma kadar ekmeğe parçası göstermişlerdi.

Abbasali çok dedi, Şeref az işitti.

Şeref'e göre bütün bunlar gelip geçecekti. Bu kaçınıcı altüst oluşuydu memleketin? Çalkantılar durulur, sel gider, kum kalırdı. Tarih boyunca bu hep böyle olmuştu. 1918'de de böyle olmamış mıydı? Bolşevikler gelse ne olacaktı sanki? Duruma hakim olur, kargaşaya son verirlerdi. Ermenilere gelince, onların devlet kuracaklarına da, buna izin verileceğine de inanmıyordu. «Daha dünya battı desene ki, nerde dört dığa varsa bir araya gelsin, devlet kursun!..» diyerek gülüp geçiyordu.

O, göçenlerin büyük bir aptallık etikleri kanaatindeydi. Vatan terk etmenin ayıp olduğunu söylüyor, burada dayanılmaz bir eziyet yokken göçmenin hicret sayılamayacağını, bu sebeple günah olduğunu iddia ediyordu. Oysa göçmekte olan, ailelerini de göçürenlerin çoğu milis teşkilâtında çalışmış, Ermeni çeteleriyle çarpışmış mücahitlerdi.

Göçenlerin aksine, Eşref'in geleceğe dair büyük umutları vardı. Eli ayağı tutan göçecekti. Bu ağır elin kırık dökükleri bile vatanı vatan tutmaya yeterdi. Beş sene sürmez köyler çocukla dolar, boşalan evler birer birer şenlenirdi. Yetişmiş çocuklarıyla, Musduklu'yu tek başına şenlendirebileceğini, Arpa gölü kıyısındaki dokuz köye, hatta bütün Ağbaba'ya hakim olabileceğini, kendisinden sonra güçlü ve köklü bir aile bırakacağını düşünüyordu. Bütün mesele gelecek beş veya on seneyi iyi değerlendirmektir...

Bu düşüncelerle dedi ki:

– Burda tek başıma kalacağımı bilsem, gene de göçmem. Uşaklarım yeni büyüdü, işin kulpundan tuttular. Kan gibi taze uyuşmaktayım. İşlerimi henüz bir düzene koymuşum. Her sene daha iyiye doğru gitmekteyken göçmek benim için hiç akıllıca bir iş olmaz...

Onu ikna edebilmek için haftalardır dil döken, ölüm küreği çeken Abbasali çok kızdı:

– Hay malın mülkün ağlar kalsın oğul!.. Bunu bil ki bu kına o kınaya benzemez. Hele ortada ne var? Dere halvet, tilki bey.. Dünya bir başka devrana girmektedir. Bu, sizinkilerin İrevan’dan gelip Ağbaba’ya yerleşmesine hiç benzemez. Bu gün bu aileyi ikiye bölersen, acısı gider sümük sürene..

Bütün akrabaları göçtü. O kaldı.

“Eli göçüp viran kalan yaylalar..” mısraları hep o günkü Ağbaba’ya ağlamaktadır. Evlerin süsü, menekşe bakışlı kediler vahşileşti, yulkılar yabanileşti, kara gözlü otağlar boş kaldı. Rızıkı zıyan, haneleri viran bir yurt idi artık. Ağbaba’nın malı marala dönmüş, çöllere dağılmıştı. Sahipsiz gezen nice sürüler serseri bir halde dolanıyor, iyice azgınlaşmış yulkılar oynadıkça vadiler inliyor, dağlar çaknaşıyordu.

Her taş, her kuş, her çiçek, çer çöp bile gözüne batıyor, içini sızlatıyordu Şeref’in. İsiz yollar, boş evler, dereler düzler içine korku veriyordu. Karşılaşan, selâmlaşan, hâl-hatır soran olmayınca yolun yolluğu olmuyormuş meğer. Yola gitmeye yoldaş gerekmiş. Asırlık yolları çayır çimen bürüdü, çoğu yitip battı o sene... Belki günde yüz kere, yalnız taştan duvar olmazmış, yazık!.. diyordu kendi kendine...

Şeref, daha önce tanımadığı insanlarla tanışıyor, bilmediği ailelerin varlığından haberdar oluyor, göçüp gitmiş adlı sanlı insanların geride kalan akrabalarıyla tanışıyordu. Ağbaba’nın bu köklü ailelerinin, bu sayılan adamlarının adını işitmek de ona güven veriyordu. Boşalan ıssızlaşan iç dünyasını yeni tanıştıklarıyla dolduruyor, gönlünü şenlendiriyordu.

Karşılaştığı bir çocuğa sorardı:

– Ay bala sen kimlerdensen?

– Adıgözellerdenem. Sarıçayır Nebi’nin yeğeniyem.

– Sen kimin oğlusan?

– Sefer’in.

– Sefer, Nebi Ağa’nın gardaşı oğlu değil mi?

– Beli.

– Yahşı, siz kaç ev kaldınız burda?

– Üç ev

– Kaç gardaşınız?

– Altı.

– Maşallah! Allah bağışlasın! Haydi salamat kal, atana selâm söyle...

– Emmi sen kimsen?

– İrevanlı Şeref menem...

Böyle böyle iç dünyası biraz yatıştıktan sonra kendini okumaya verdi. Önce, “daha çok Kuran okumalı...” dedi. Sonra tefsîr okudu. Atalarından kalma eski kitaplara daldı. Hadis kitapları, gazavatnameler, destanlar, maktel-i Hüseyinler, mersiyeler, divanlar birer birer elinden geçti, dünya ile alâkası azaldı, bir başka dünyanın adamı oldu.

Dışarı işlerini, tarlayı tapanı oğullarına terketti. Köyün içindeki işlerle uğraştı, karpıya bacaya göz kulak oldu, ağzının sardığı adamlarla sohbet etti. Geçmiş, geleceği değerlendirdi, olmuştan olacaktan bahsetti. Yakın köylerde de, Musduklu’da da ehil imam kalmamıştı. Ölümcül hastası olanlar, ölüsü olanlar, aziz ve mübarek günleri gözetenler, onu çağırır oldu. Umumiyetle Kuran okur, meclisin sözünü sohbetini yönlendirir, dua alır, itibar görürdü.

Böylelikle milletin işinden gücünden, doğumundan ölümünden, aldığından sattığından haberdar oluyor, bir yandan da hayatın devam ettiğini idrak ediyordu. Ağbaba yaşıyordu; bunu fark ettikçe Şeref de gerçek anlamda yaşadığını idrak ediyordu.

Uzak köylerden işitilen bir it ürümesi, bacalardan dumanların yükselmesi içine se-

rinlik verirdi. Bazen sırf bu duygunun tesiri ile ata biner, başka köylere giderdi. “Bizim eller yerinde mi?” diyen Koroğlu’nun yürek döğüntüsünü derinden duyar, yeniden keşfederdi bu mısrada seslenen insanlık hâlini. Çocukların kuzu otlattığını, kadınların çamaşır yıkadığını, inek sağdığını, derelerde kazların ördeklerin yüzdüğünü, çobanların sürülerini yaydığını, köpeklerin etrafı kolaçan ettiğini gördükçe ruhunun en hırçın yerleri bir ana elinin okşamasıyla yatıştır, bu ana koynuna iyice sokulmak, kövrelip ağlamak isterdi. Bu ana eli onun göğneyen yaralarını tımar edip iyileştirmektedir.

Ağbaba’da hiç kimse aç ve açıkta değildi. Başka yerlerden, halkın açlıktan kırıldığı haberleri geliyordu. Buralarda ise sahipsiz evler ağzına kadar eşya ile, dağlar ovalar başıboş hayvanlarla doluydu. Tarlalar ise ancak

kıyıda köşeden ekilebiliyordu; toprağı işleyecek kadar adam kalmamıştı. Açlar, yolsuzlar, çapulcular buralara talana gelirlerdi. Her zaman olduğu gibi başka yerlerin insanları yine Ağbaba’nın bu kırık dökük halkına imreniyorlardı.

Şeref göçmedi, Abbasali göçüp geldi, Kars toprağına yerleşti.

Askerden dönünce Kurban da bu tarafa geldi. Şöregel’deki teyzesi oğullarının vasıtasıyla Gülsüm’le evlendi. Büyük kızları Telli’yi Gürcistan Dağlarında karın buzun üstünde doğan, bir tandır ekmeğiyle tartılan bakımsız, çelimsiz Garib’e verdiler.

Ben, o Ali Oğlu Kurban’la Gülsüm’ün torunuyum; Garip’le Telli’nin dokuz çocuktan biriyim.